

Ks. Kazimierz MATWIEJUK*

WIELKI CZWARTEK – POCZĄTEK TRIDUUM SACRUM

Treść: Wstęp, 1. Paschalny charakter Wielkiego Czwartku, 1.1. *Chrystus wypełnia figury mesjańskie*, 1.2. *Niedzielne świętowanie paschy Chrystusa*, 1.3. *Coroczne świętowanie paschy wcielonego Syna Bożego*, 1.4. *Wielkoczwartkowa liturgia jerozolimska*, 1.5. *Liturgia wielkoczwartkowa poza Jerozolimą*; 2. Obrzędy liturgii wielkoczwartkowej, 2.1. *Ciemna jutrznia*, 2.2. *Obrzęd umycia nóg*, 2.3. *Eucharystyczny wymiar mandatum*, 2.4. *Przechowywanie Najświętszego Sakramentu*, 2.5. *Obnażenie ołtarzy*; 3. Msza Wieczery Pańskiej, 3.1. *Paschalny kontekst ustanowienia Eucharystii*, 3.2. *Wieczernik eucharystyczny*, 3.3. *Kapłański wymiar Wielkiego Czwartku*, 3.4. *Kapłaństwo wiernych w liturgii Wielkiego Czwartku*; Zakończenie; Streszczenie; Summary: Holy Thursday – The beginning of Triduum Sacrum; Bibliografia.

Słowa kluczowe: Eucharystia, liturgia, pascha, Wielki Czwartek

Key words: Eucharist, Liturgy, Passover, Holy Thursday

Wstęp

Celebracja tajemnicy Chrystusa ukrzyżowanego, pogrzebanego i zmartwychwstałego stanowi centrum roku liturgicznego. Jest to Triduum Paschalne¹. Do wieczora Wielkiego Czwartku trwa czas przygotowania paschalnego². Natomiast Triduum Sacrum rozpoczyna się wielkoczwartkową Mszą Wieczery Pańskiej a kończy II nieszpornymi niedzielą zmartwychwstania³. W wymiarze liturgicznym obejmuje ono trzy święte doby. Dokładniej są to

* Autor, ksiądz diecezji siedleckiej, jest liturgistą, dr hab. i emerytowanym prof. UKSW.

¹ Nazwę Triduum Sacrum upowszechnił Alfred Ildefons *Schuster* (1880–1954), opat benedyktynów przy rzymskiej bazylice św. Pawła za murami, a od 1929 r. kardynał i arcybiskup Mediolanu, beatyfikowany 12 maja 1996 r. przez Jana Pawła II. Tej nazwy w wersji Triduum Paschale użył Pius XII, dokonując reformy Wielkiego Tygodnia, zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2. *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 65.

² W Wielki Czwartek i Triduum Paschalne pogrzeb odbywa się jak zawsze ze śpiewem. Zamiast Mszy św. odprawia się liturgię słowa Bożego i obrzęd ostatniego pożegnania. Uczestnikom pogrzebu nie udziela się Komunii św. Od rozpoczęcia Triduum, czyli od wieczora Wielkiego Czwartku do Wielkiej Soboty włącznie, nie wprowadza się pogrzebu do kościoła, w którym odbywa się adoracja Najświętszego Sakramentu, Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja liturgiczno-duszpasterska o pogrzebie i modlitwach za zmarłych* (5.05.1978), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/pogrzeb1_05051978.html (25.04.2013).

³ Żydowski dzień zaczyna się od zachodu słońca, ok. godz. 18. Metoda liczenia czasu była początkowo

trzy święte noce⁴. Pierwsza noc to noc z czwartku na piątek, kiedy Chrystus po spożyciu ostatniej wieczerzy z uczniami został zdradzony przez Judasza, jednego z Dwunastu. Noc z piątku na sobotę była nocą wielkiej ciszy kosmosu, bo ukrzyżowany Pan życia został pogrzebany. Józef z Arymatei zdjął ciało Jezusa z krzyża *owinął w płótno i złożył w grobie wykutym w skale, w którym nikt jeszcze nie był pochowany*. Uczynił to pośpiesznie w piątek przed zachodem słońca, *ponieważ szabat zaczynał jaśnieć* (Łk 23,53-54). Noc z soboty na niedzielę to noc rezurekcji ukrzyżowanego Zbawiciela.

Wielkoczwartkowa wieczorna celebracja Mszy Wieczerzy Pańskiej jest szczególną formą proklamacji zbawczej miłości Boga wobec wszystkich ludzi. Jest bowiem sakramentalnym uobecnianiem zbawczych czynów Chrystusa. Liturgia wielkoczwartkowa ma charakter paschalny. Towarzyszą jej obrzędy, które objawiają miłość Chrystusa do grzeszników. Kształtowały się one w historii Kościoła. Poznajmy najważniejsze.

1. Paschalny charakter Wielkiego Czwartku

1.1. Chrystus wypełnia figury mesjańskie

Przyjście Mesjasza zapowiadał Stary Testament. Wszystkie proroctwa zmierzały ku *Temu, który nadchodzi*. Wybrzmiewały one w formie Bożych obietnic i przymierzy, jakie Bóg zawierał z narodem wybranym. Zostały one wypełnione przez inkarnację Syna Bożego. Gdy Boże *Słowo ciałem się stało* (J 1,14) spełniły się proroctwa i wypełniły wszystkie starotestamentalne figury mesjańskie.

Ich sens tak tłumaczył Meliton (+ ok.180), biskup z Sardes w Azji Mniejszej. *On [Chrystus] jest Paschą naszego zbawienia. To On w wielu musiał znosić wiele. W Ablu został zabity, w Izaaku związano Mu nogi, w Jakubie przebywał na obczyźnie, w Józefie został sprzedany, w Mojżeszu podrzucony, w baranku paschalnym zabity, w Dawidzie prześladowany, w prorokach zelżony. Poczęty w łonie Dziewicy, zawieszony na drzewie krzyża, pogrzebany w ziemi, zmartwychwstał i wstąpił na wysokości niebios. On jest milczącym Barankiem, Barankiem zabitym, zrodzonym z Maryi, pięknej owieczki. Wzięty ze stada i poprowadzony na zabicie, wieczorem został złożony w ofierze, a nocą Go pogrzebano. Nie łamano Mu kości na drzewie krzyża, a będąc w ziemi, nie uległ rozkładowi, lecz powstał z martwych i wskrzesił*

oparta na fakcie, że w tygodniu stworzenia pierwszy dzień zaczął się ciemnością, która została zamieniona w światłość, i dlatego każdy 24. godzinny okres czasu jest uważany za „wieczór i poranek” (Rdz 1, 5). Ukrzyżowanie Jezusa i złożenie Jego ciała do grobu miało miejsce w piątek przed godz. 18-tą. Piątek u Żydów był dniem przygotowania do szabat i ciało musiało być zdjęte przed tą godziną. Zaczynał się bowiem szabat. Był to dzień pierwszy. Piątek po godz. 18-tej do soboty do godz.18, to dzień drugi. Dzień trzeci, to sobota po 18-tej i niedziela do godz. 18-tej, zob. *The Jewish calendar*, <http://www.webexhibits.org/calendars/calendar-jewish.html> (22.11.2012).

⁴ Zob. K. Matwiejuk, *Triduum paschalne. Trzy noce Chrystusa zdradzonego i ukrzyżowanego, który zmartwychwstał*, Siedlce 2015. Artykuł zawiera przepracowany skrót treści zawartych w tej książce.

człowieka, wyprowadzając go z grobu otchłani⁵.

Dzieło zbawienia dokonało się przez paschę Wcielonego Słowa czyli przez przejście przez śmierć ku zmartwychwstaniu i uczczenie Go przez Ojca w tajemnicy wniebowstąpienia.

1.2. Niedzielne świętowanie paschy Chrystusa

Na początku dziejów Kościoła świętowanie paschy Chrystusa dokonywało się w ramach świętowania niedzieli. Jego wyznawcy przeżywali ten dzień jako *kairos*, czyli czas zbawienia. Bóg dał człowiekowi ten dzień jako okazję do przyjęcia Jego błogosławieństwa w Chrystusie. To błogosławieństwo obejmowało ludzi mocą głoszonego orędzie zbawienia, Ewangelię, i łaską sakramentów. To obdarowanie kształtowało życie codzienne wierzących oraz stymulowało ich dziękczynienie Bogu za wielkie rzeczy, jakie uczynił człowiekowi.

Niedziela chrześcijańska jako święto paschalne⁶ ma wymiar historiozbawczy z bardzo wyraźnym akcentem chrytologicznym⁷. Dzięki tajemnicy paschalnej Słowa Wcielonego nastąpiło *nowe stworzenie* (Ga 6,15). Dzień nowego stworzenia, to dzień zmartwychwstania ukrzyżowanego Mistrza z Nazaretu. On, zmartwychwstały Kyrios, jest Panem odkupionej ludzkości i świata. Dzień Pański jest świętowaniem Jego zwycięstwa nad grzechem i śmiercią.

Niedziela to pierwszy dzień po szabacie. Jest ona Dniem Pańskim – *kyriake hemera*. Nazywano ją także Dniem Ósmym, jako że jest dniem poza tygodniem. Z II wieku pochodzi określenie Dzień Słońca⁸. Natomiast od przełomu II i III wieku upowszechniła się nazwa Dzień Zmartwychwstania. Pierwsi chrześcijanie, pochodzący z judaizmu, odważyli się zmienić dotychczasowy porządek religijnego świętowania szabatu, także rachubę cza-

5 Zob. Meliton, *Homilia paschalna*, w: *Liturgia Godzin*, t. 2, Poznań 1984, s. 354-355.

⁶ Jan Paweł II, List apostolski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli (31.05.1998), Watykan 1998, nr 1.

⁷ Tamże, nr 8.

⁸ „W dniu zaś zwanym dniem Słońca odbywa się w oznaczonym miejscu zebranie wszystkich nas, zarówno z miast, jak i ze wsi. Czyta się wtedy pamiętniki apostołskie lub pisma prorockie, jak długo na to czas pozwala, gdy zaś lektor skończy, przełożony żywym słowem upomina i zachęca do naśladowania tych wzniosłych nauk. Następnie powstajemy z miejsc i modlimy się, po modlitwie zaś następują opisane już poprzednio ceremonie, mianowicie przynosi się chleb oraz wino z wodą, nad którymi przełożony odprawia modły i dziękczynienia, ile tylko może, lud zaś odpowiada mu radosnym „amen” — wreszcie następuje rozdawanie każdemu cząstki pokarmu eucharystycznego; nieobecny zanoszą go diakoni. Kogo stać na to, a ma dobrą wolę, ofiarowuje datki, jakie chce i może, po czym całą zbiórkę składa się na ręce przełożonego. Ten rozraca opiekę nad sierotami, wdowami, chorymi, lub też z innego powodu cierpiącymi niedostatek, a także nad więźniami oraz obcymi goszczącymi w gminie; jednym słowem spieszy z pomocą wszystkim potrzebującym. Zgromadzenia zaś nasze odbywają się w dniu Słońca dlatego, że jest to pierwszy dzień, w którym Bóg, przetworzywszy ciemności oraz pramaterię, uczynił świat, a także, ponieważ w tym właśnie dniu zmartwychwstał Jezus Chrystus, nasz Zbawiciel. Ukrzyżowano Go bowiem w przeddzień dnia Saturna, zaś nazajutrz po owym dniu, czyli w dzień Słońca, ukazał się On apostołom i przekazał im tę właśnie naukę, jaką niniejszym przedłożyliśmy wam do rozważenia”, Justyn, *Apologia*, za: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 98-99.

su tygodniowego. *To szabat został ustanowiony dla człowieka, a nie człowiek dla szabatu. Zatem Syn Człowieczy jest panem także szabatu* (Mk 2,27-28). Wyznawcy zmartwychwstałego Zbawiciela wprowadzili nowy układ świętego czasu. Ich motywacja, oparta na fakcie zmartwychwstania Chrystusa, była w stanie zmienić wielowiekową tradycję świętowania nietykalnego szabatu, kultywowaną przez naród wybrany Starego Przymierza. Wielka Noc, kiedy Chrystus powstał z martwych, stała się niejako dźwigarem nowego porządku religijnego. Dla pierwszych chrześcijan dzień zmartwychwstania Chrystusa stał się fundamentem liturgicznego świętowania dzieła odkupienia (KL 102).

1.3. Coroczne świętowanie paschy wcielonego Syna Bożego

Od II wieku wyznawcy wcielonego Syna Bożego świętują Jego paschę w oddzielnym, dorocznym święcie. Pierwotnie świętowanie zmartwychwstania Chrystusa na Wschodzie dokonywało się według kalendarza żydowskiego, więc w dniu 14 nisan. W tym dniu paschę Chrystusa świętowały zwłaszcza młode Kościoły w Azji Mniejszej, w tym Kościół w Efezie. Zwolenników tej daty nazywano kwartodecymanami. Dzień 14 nisan przypadał na przełomie marca i kwietnia, niezależnie od tego, jaki to był dzień tygodnia. Ta tradycyjna data paschy żydowskiej przypominała zbawczą ingerencję Boga, który wyprowadził Izraelitów z niewoli egipskiej i przez Morze Czerwone oraz pustynię synajską doprowadził do Ziemi Obiecanej. Wyzwoleni świętowali w dniu 14 nisan swoje przejście, paschę, z niewoli ku wolności⁹.

Kościół rzymski w II w. świętował paschę Pana Jezusa w pierwszą niedzielę po wiosennej pełni księżyca. Powstawały pewne napięcia odnośnie do daty świętowania misterium paschy Słowa Wcielonego. W 154 roku odbyło się w Rzymie spotkanie papieża Aniceta (+ok.166) z biskupem Efezu Polikarpem (+155). Mimo potwierdzenia różnic w praktykach liturgicznych obu wspólnot eklezjalnych nie ucierpiała na tym jedność Kościoła. Anicet, okazując głęboki szacunek pasterzowi Kościoła w Efezie, pozwolił mu na sprawowanie w Rzymie Eucharystii¹⁰.

⁹ Według Księgi Wyjścia exodus miał miejsce w XIII wieku. Ta księga (1, 11) wspomina, że Izraelici budowali miasta Pitom i Ramses. To ostatnie było siedzibą Ramzesa II (1279-1212 przed Chr.). Także Księga Liczb 20, 14-21; 21, 21-35 potwierdza tę datę. Jest w niej mowa o kontaktach Mojżesza z królami Edomu, Moabu i Ammonu. Te miasta istniały w XIII w. Również najnowsze badania archeologiczne potwierdzają wiek XIII (ok. 1250) jako datę wyjścia Izraelitów z Egiptu, zob. N. Sarna - H. Shanks, *Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście*, w: H. Shanks (red.), W. Chrostowski (tł.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, Warszawa 2007, s. 80-84.

¹⁰ A. Bergamini, *Chrystus świętem Kościoła, Rok liturgiczny, Historia, celebrowanie, teologia, duchowość, duszpasterstwo*, tł. K. Kubis, Kraków 2003, s. 184.

Problem pogłębił się, gdy w Rzymie prezbiter Blastos, gorliwy zwolennik opcji kwartodecymalnej, świętował wraz ze swymi zwolennikami paschę Chrystusa 14 nisan. Tak kwestionował panujący zwyczaj w Wiecznym Mieście świętowania Wielkanocy w niedzielę. Wprowadzał on niepokój i zamieszanie, bo jego zwolennicy, gdy 14 nisan przypadł w niedzielę pościli aż do wieczornego czuwania, podczas gdy inne wspólnoty świętowały z radością rezurekcję Chrystusa.

Papież Wiktor (189-199) zwołał synod, na którym potwierdzono niedzielny termin świąt paschalnych. Natomiast w 196 roku napisał zdecydowany list do biskupa efeskiego Polikratesa, który na synodzie sześć lat wcześniej poparł stanowisko kwartodecymian w sporze o termin świąt Wielkanocy. Papież wezwał go i sąsiadujące z Efezem Kościoły do niedzielnego świętowania Paschy. W liście zawarł groźbę ekskomuniki wobec tych pasterzy Kościoła, którzy zlekceważą jego upomnienie¹¹. Argumentował, że właściwym terminem liturgicznej celebracji paschy wcielonego Syna Bożego winna być niedziela. Papież domagał się, aby kwartodecymianie zechcieli uszanować termin niedzielny, ponieważ w tym dniu dokonana się rezurekcja ukrzyżowanego Chrystusa. Niektórzy z nich nie przyjęli papieskiego upomnienia. Dlatego Kościół rzymski uznał kwartodecymian za heretyków¹².

Ostatecznie niedzielny termin świętowania paschy Chrystusa potwierdził i upowszechnił sobór w Nicei w 325 roku¹³. Ojcowie soborowi zadecydowali, że Wielkanoc ma być świętowana w niedzielę. Jej data nie powinna zależeć ani współbrzmieć z księżycowymi obliczeniami paschy żydowskiej, chociaż należy się szacunek tej paschalnej tradycji i formom jej świętowania. Pascha Chrystusa ma być świętowana w niedzielę następującą po pierwszej pełni księżyca, po wiosennym zrównaniu dnia z nocą, czyli po 21 marca. Decyzja soborowa potwierdzała praktykę paschalną wielu Kościołów, m.in. rzymskiego i aleksandryjskiego. Postanowienie soborowe przyjął Kościół antiocheński, który do tej pory ustalał datę obchodów paschy Chrystusa na podstawie obliczeń żydowskich¹⁴.

¹¹ R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków, Znak 1996, s. 17. Papież, m.in. dzięki prośbom św. Ireneusza odstąpił od swego zamiaru. Również upomniani apelowali, by biskup Rzymu starał się o pokój, jedność i miłość bliźniego.

¹² A. Bergamini, dz. cyt., s. 185.

¹³ Do tego miasta w Bitynii, odległego ok. 80 km od Konstantynopola, ojcowie soborowi zostali zaproszeni przez cesarza Konstantyna Wielkiego. On chciał w tak uroczysty sposób rozpocząć obchody dwudziestolecia swego panowania. Miał też zamiar ogłosić uroczyste datę Wielkanocy jako święta obowiązującego w Kościele w całym cesarstwie oraz ogłosić ujednolicone wyznanie wiary. Cesarz jako *Pontifex Maximus* był zwierzchnikiem wszystkich religii i kultów na terenie Imperium. Do jego obowiązków należało dopilnowanie, by wszystkie kultury były sprawowane zgodnie z prawem, zob. *Sobór Nicejski I*, (325), w: A. Baron, H. Pietras (red.), *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski. Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325-787)*, t. 1, Kraków 2005, s. 21-61.

¹⁴ D. Stone, *Data Wielkanocy*, <http://www.voxdomini.com.pl/stow/pldates.html> (02.01.2014).

Pascha chrześcijańska jest świętem ruchomym. Niedziela Wielkanocy może przypadać w okresie między 22 marca a 25 kwietnia. To świętowanie stało się dla Kościoła inspiracją i punktem odniesienia dla określenia rytmu liturgicznych uroczystości, świąt i wspomnień obchodzonych przez nowy Lud Boży w całym roku liturgicznym¹⁵.

Problem rozbieżności terminów świętowania paschy Chrystusa powrócił w czasach nowożytnych. Ujawnił się on w związku z gregoriańską reformą kalendarza w 1582 roku¹⁶. Kalendarz gregoriański przyjmowały kolejne kraje świata. Kościół katolicki posługuje się tym kalendarzem w liturgii. Natomiast niektóre Kościoły greckokatolickie i prawosławne, w tym rosyjski, pozostały przy kalendarzu juliańskim¹⁷. Dlatego istnieje różnica w terminach świętowania dorocznych uroczystości, w tym Wielkanocy. Nie udało się dotychczas pokonać tej różnicy mimo postulatów, płynących ze strony różnych Kościołów i wspólnot wyznaniowych. Kościół katolicki swoją propozycję ujednolicenia terminów dorocznych obchodów liturgicznych zawarł w deklaracji, która została zamieszczona w dodatku do soborowej konstytucji o liturgii świętej¹⁸.

¹⁵ R. Cantalamessa, *Eucharystia nasze uświęcenie. Tajemnica Wieczery Pańskiej*, tł. A. J. Zebik, Warszawa 2004, s. 62-65.

¹⁶ Kalendarz gregoriański jest zreformowanym w 1582 roku słonecznym kalendarzem juliańskim. Do tego kalendarza wprowadzono poprawkę, która zniwelowała opóźnienia w stosunku do roku zwrotnikowego. Narosło ono od roku 46 przed Chr. o 10 dni. Reforma papieża Grzegorz XIII polegała na tym, że opuszczono te 10 dni. Dokonano tej „operacji” 4.10.1582 roku. Piątek 5 października stał się piątkiem 15 października. Tak przywrócono datę równonocy wiosennej 21 marca. Średnia długość roku kalendarzowego wynosi 365,2425 doby. Długość roku kościelnego odpowiada kalendarzowi słonecznemu, podczas gdy Wielkanoc i zależne od niej święta oblicza się na podstawie kalendarza słoneczno-księżycowego. Stąd świętem stałym jest Boże Narodzenie a ruchomym Wielkanoc. W kalendarzu juliańskim każdy rok, którego liczba dzieli się przez 4 bez reszty, był rokiem przestępnym, czyli liczył 366 dni. Przestępne były wszystkie lata sekularne, mianowicie 1600, 1700, 1800 itd. W kalendarzu zreformowanym wśród czterech kolejnych lat sekularnych jest jeden rok przestępny, a trzy zwyczajne. Każdy zwyczajny, nie przestępny rok sekularny, przyspiesza o jeden dzień zdzieranie kartek kalendarza, w wyniku czego w ciągu czterech wieków nowy kalendarz zaoszczędza 3 dni, które stary kalendarz stracił. Opóźnienie kalendarza gregoriańskiego jednak następuje, choć wynosi ono tylko 1 dzień na ok. 3000 lat. Zreformowany kalendarz został w Polsce wprowadzony za czasów Stefana Batorego (+1586), zob. *Kalendarz gregoriański*, <http://www.math.edu.pl/kalendarz-gregoriański> (07.04.2013).

¹⁷ Kalendarz juliański był oparty na długości roku zwrotnikowego; średnia długość roku, wynosząca 365 i 1/4 doby, była większa o ponad 11 minut od roku zwrotnikowego. To powodowało, że po około 131 latach kalendarz wypadał z synchronizacji ze równaniami dnia z nocą o jeden dzień. Z upływem wieków kalendarz juliański stawał się coraz bardziej niezgodny w odniesieniu do pór roku. Było to szczególnie kłopotliwe dla rzymskiego Kościoła katolickiego, ponieważ ten rozróżnienie miało wpływ na ustalenie daty Wielkanocy, która w XVI wieku wypadała już prawie latem. Powstała różnicę zlikwidowała gregoriańska reforma kalendarza z 1582 r. Różnica czasowa między kalendarzem gregoriańskim i juliańskim wynosiła w XVI i XVII w. 10 dni, w wieku XVIII 11 dni, w wieku XIX 12 dni, w wieku XX już 13 dni, *Kalendarz, WIEM, darmowa encyklopedia*, <http://portal.wiedzy.onet.pl/4033,,,kalendarz,haslo.html> (28.12.2012).

¹⁸ Zob. *Oświadczenie powszechnego Soboru Watykańskiego II w sprawie reformy kalendarza*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, s. 77.

1.4. Wielkoczwartkowa liturgia jerozolimska

Doroczne świętowanie paschy wcielonego Syna Bożego, obchodzone w niedzielę wiosennym zrównaniu dnia z nocą, było połączone z wigilią. Było to modlitewne czuwanie. W IV wieku, po ustaniu prześladowań chrześcijan, najpierw w Jerozolimie, a później w innych Kościołach lokalnych, zaczęto świętować zmartwychwstanie Chrystusa wraz ze wspomnieniem Jego męki i śmierci. To komemorowanie dokonywało się w klimacie historyzacji wydarzeń zbawczych. Polegała ona na tym, że poszczególne wydarzenia, podjęte przez Wcielone Słowo dla zbawienia ludzkości i świata, były wspominane w dniach, w których rzeczywiście miały miejsce. Starano się możliwie jak najdokładniej *odtworzać* wydarzenia z ostatnich dni życia Chrystusa. Tak zaistniało Triduum Sacrum, zwane też Triduum Paschalne. Pierwotnie obejmowało ono Wielki Piątek, Wielką Sobotę i Niedzielę Zmartwychwstania¹⁹. Pod koniec IV w. został dołączony do tych dni Wielki Czwartek. Te dni tworzyły, w wymiarze liturgicznym, jedno święto²⁰. Na jego kształt znaczny wpływ miał Cyryl Jerozolimski, który w latach 348-386 był biskupem tego miasta. Liturgię dni paschalnych opisała pątniczka Egeria²¹.

Ona w swoim dzienniku podróży, *Itinerarium*²², odnotowała, że w Wielki Czwartek o godzinie ósmej według żydowskiej rachuby czasu, czyli ok. godz. 14, wierni gromadzili się

¹⁹ Tertulian (+ 220) wspominał o Wielkim Piątku i Niedzieli. Orygenes (+254) mówił o piątku, jako wspomnieniu męki, o sobocie, jako pamiętce zstąpienia do otchłani, i niedzieli, jako wspomnieniu rezurekcji Jezusa. Natomiast św. Augustyn (+430) mówił o najświętszych trzech dniach – *sacratissimum triduum*, w których Jezus został ukrzyżowany, pogrzebany, wskrzeszony – *crucifixi, sepulti, suscitati*, A. Bergamini, dz. cyt., s. 225.

²⁰ „Pod koniec IV w. mimo, iż nadal Wigilia Paschalna zachowała swe szczególne znaczenie pierwotna jedność obchodzenia Misterium Paschalnego ulega jakby rozszczepieniu; kształtuje się paschalne triduum, w którym poszczególne dni są poświęcone coraz to nowym aspektom tego samego Misterium [...]. To rozczłonkowanie pierwotnej jedności na szereg związanych ze sobą obchodów dokonało się pod wpływem lokalnej liturgii palestyńskiej, nacechowanej wyraźną tendencją do wiązania obchodzonych wydarzeń ze wspomnieniami konkretnego miejsca i czasu, w jakim się kiedyś dokonało”, A. J. Znak, T. Burghardt, *Wielkie święte Triduum Paschy*, w: A. J. Znak, *Rok liturgiczny*, Wrocław 1991, s. 68.

²¹ Egeria, lub: Eteria, Aetheria, Heteria, Sylwia z Akwitanii, odwiedziła Ziemię Świętą w latach 381-385. Pochodziła najprawdopodobniej z hiszpańskiej Galicji, lub południowej Galii. Jako osoba zamożna, może spokrewniona z cesarzem Teodozjuszem Wielkim, odwiedziła także Synaj, górę Nebo i przez Edesę, oraz Seleucję Izauryjską, dotarła w drodze powrotnej do Konstantynopola. Jej pamiętnik z podróży „*Itinerarium*” odnalazł J. F. Gamurrini w 1884 r. w bibliotece w Arezzo. Opisy zawarte w „*Itinerarium*” są bardzo cennym źródłem wiedzy w zakresie historii monastycyzmu, archeologii, a nade wszystko liturgii, zob. M. Starowieyski, *Bibliographia Egeriana*, „*Augustianum*” 19, 2 (1979), s. 298-318.

²² Zob. M. Starowieyski, *Itinerarium Egeriae*, „*Meander*” 2 (1978), s. 93-108; 133-145; Eteria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, tł. W. Szoldrski, „*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*” 6 (1970), s. 160-241; P. Iwaskiewicz, *Do Ziemi Świętej, Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*, Kraków 1996; T. Pikus, *Próba rekonstrukcji itinerarium Egerii w oparciu o dzieło Piotra Diakona „De locis sancti”*, „*Meander*” 10 (1981), s. 495-507; J. Tokarski, *Pielgrzymka Eterii, Wielki Tydzień w Jerozolimie*, „*Sodalis Marianus*” 3 (1958), s. 17-21.

w Martyrium. Była to świątynia zbudowana na Golgocie w pierwszej połowie IV wieku²³. Pełniła funkcję katedry biskupa Jerozolimy. Tu koncentrowało się życie liturgiczne wspólnoty jerozolimskiej²⁴. Wielkoczwartkowe obrzędy były sprawowane w różnych miejscach, związanych z osobą Chrystusa i wydarzeniami z Jego ostatnich godzin życia. W bazylice Martyrium o godzinie 14 była celebrowana Eucharystia. Wielki Czwartek był jedynym dniem w roku, kiedy Eucharystię celebrowano po posiłku. Był to wyjątek ze względu na jej związek z Ostatnią Wieczerzą: *A gdy oni jedli, Jezus wziął chleb i odmówiwszy błogosławieństwo, połamał i dał uczniom, mówiąc «Bierzcie i jedzcie, to jest Ciało moje» (...)* «Pijcie z niego wszyscy, bo to jest Krew Przymierza» (Mt 26,26-17)²⁵.

Na zakończenie celebracji wielkoczwartkowej Eucharystii archidiacon ogłaszał, że o godzinie pierwszej w nocy zbierzemy się wszyscy w kościele, który jest w Eleona. Tej nocy czeka nas wielki wysiłek²⁶. Teraz wszyscy opuszczali Martyrium. Nie szli jednak do domów, ale udawali się do sanktuarium za Krzyż. Tam odmawiano jeden hymn oraz odpowiednią modlitwę. One poprzedzały sprawowanie kolejnej Eucharystii. Podczas jej celebracji, zwanej *oblatio*, uczestnicy przystępowali do Komunii św.²⁷ Tylko w Wielki Czwartek przy ołtarzu za Krzyżem była sprawowana Msza św. Znamienne, że Eucharystię wielkoczwartkową celebrowano na Golgocie, a nie w świątyni na Syjonie, zbudowanej na miejscu Wie-

²³ Ta świątynia obejmowała następujące obiekty: grota grobu Jezusa, Anastasis, atrium przed Krzyżem, sanktuarium za Krzyżem, Krzyż, i kościół większy, czyli Martyrium. Przed świątynią był plac Quintana, por. *The Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to the Holy Places* (Circ. 385 A.D.), tł. J. H. Bernard, *Thursday before Easter*, London 1896.

²⁴ Por. J. Naumowicz, *Pierwszy opis święta Narodzenia Jezusa, Relacja Egerii*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XX/1/2007, s. 146.

²⁵ „But at the eighth hour all the people assemble at the Martyrium as usual, but in better time than on the other days, because it is necessary that service should be over sooner. And so all the people being collected, they do the things which are to be done; on this day the oblation is made at the Martyrium, and service is held at about the tenth hour”, *The Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to the Holy Places*, dz. cyt.; „Octava autem hora iuxta consuetudinem ad Martyrium colliget se omnis populus, propterea autem temporius quam ceteris diebus, quia citius missa fieri necesse est. Itaque ergo collecto omni populo aguntur, quae agenda sunt; fit ipsa die oblatio ad Martyrium et facitur missa hora forsitan decima ibidem”, *Itinerarium Egeriae, Textus: Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio*, ed. W. Heraeus, Heidelberg 1908, 35,1, http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Egeria/ege_it00.html, (20.12.2012); zob. A. Matuszewski, *Rok liturgiczny w świetle „Itinerarium Egeriae”*, „Anamnesis” 37 (2003), s. 44.

²⁶ „But before the dismissal is given the archdeacon raises his voice and says: „At the first hour of the night let us all meet at the church in Olivet, for our greatest labour presses on us on the night of this day“, *The Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to the Holy Places*, dz. cyt.; „Hora prima noctis omnes in ecclesia, quae est in Eleona, conveniamus, quoniam maximus labor nobis instat hodie nocte ista”, *Itinerarium Egeriae*, dz. cyt., 35, 1.

²⁷ „Then when the service at the Martyrium is over, they come behind the Cross, where one hymn only is sung, prayer is made, the bishop offers there the oblation, and all communicate”, *The Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to the Holy Places*, dz. cyt.; „Facta ergo missa Martyrii venit<ur> post Crucem, dicitur ibi unus hymnus tantum, fit oratio et offeret episcopus ibi oblationem et communicant omnes”, *Itinerarium Egeriae*, dz. cyt., 35, 2.

czernika, gdzie zgodnie z tradycją Chrystus ustanowił ją jako sakramentalny obrzęd swojej ofiary krzyżowej.

Po zakończeniu celebracji mszalnej wszyscy jej uczestnicy przechodzili pod kopułę Anastasis. Był to kościół Zmartwychwstania, wzniesiony w kształcie rotundy nad grobem Jezusa. Tam modlono się wspólnie. Modlitwy kończył biskup udzielając błogosławieństwa wiernym oraz obecnym katechumenom. Teraz wszyscy wracali do swoich domów, aby posilić się i trochę odpocząć.

Ze świadectwa Egerii wynika, że w Wielki Czwartek w Jerozolimie wielką uwagę zwracano na odpowiedni dobór tekstów biblijnych, zwłaszcza czytań, psalmów, ale także modlitw. One komunikowały prawdy związane z tym dniem. Wierni dzięki słowu Bożemu o wydarzeniach zbawczych, wybrzmiewającemu w miejscach ich historycznego zaistnienia, doświadczali w wierze ich aktualizacji, czyli realnej, choć ukrytej ich obecności. Modlitewne czuwanie Kościoła jerozolimskiego stanowiło formę mistagogii, wprowadzania wiernych w czyni zbawcze Chrystusa.

1.5. Liturgia wielkoczwartkowa poza Jerozolimą

Celebracja dwóch mszy w Jerozolimie w Wielki Czwartek stała się inspiracją dla podobnej praktyki w innych Kościołach lokalnych²⁸. Taka praktyka była znana w Afryce Północnej za czasów św. Augustyna (+430). Tam celebrowano jedną Eucharystię rano, drugą zaś wieczorem. Wieczorowa celebracja była dla upamiętnienia ustanowienia Najświętszego Sakramentu. Chrystus to uczynił *po wieczery*, którą spożył ze swymi uczniami w wieczniku. Jego wyznawcy przez celebrację Eucharystii uczestniczyli w zbawczych misteriach wcielonego Syna Bożego. Czynili to praktykując post paschalny²⁹.

W Rzymie w VIII wieku papież sprawował w bazylice laterańskiej tylko jedną Mszę św., podczas której błogosławił oleje, zwłaszcza krzyżmo³⁰. Pontyfikał rzymsko-germański z X wieku świadczy, że w kościołach tytularnych, parafialnych, celebrowano Eucharystię

²⁸ B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 1608-1614.

²⁹ Biskup Hippony tak wyjaśniał sens tego postu: „Posty chrześcijańskie należy więcej odnieść do sfery duchowej niż cielesnej. Przede wszystkim więc należy powstrzymać się od grzechów, aby posty nasze nie zostały potępione przez Pana, jak to się stało z postami żydowskimi”, *Mowa* 175, 1; zob. F. Drączkowski, *Rewaloryzacja idei postów w nauczaniu Ojców Kościoła*, w: W. Słomka (red.), *Asceza odczłowieczenie czy uczyłowieczenie?*, „Homo meditans” III, Lublin 1985, s. 125-136.

³⁰ Sakramentarz gelazjański, zawierający teksty pochodzące z V w., którego kompilacja dokonała się na przełomie VII i VIII w., był używany przez papieża w bazylice laterańskiej przy błogosławieństwie olejów. Msza nie miała liturgii słowa i rozpoczynała się od wezwania „Oremus” przed przygotowaniem darów. Papież błogosławił olej chorych przed formułą „Per quem haec omnia”, kończącą Kanon. Oleje katechumenów i krzyżmo św. były błogosławione po Komunii św. Przedstawiał je diakon. Ta wielkoczwartkowa Eucharystia była ostatnią przed sprawowaniem liturgii w noc paschalną, zob. S. Czerwik, T. Siemieniec, *Msza krzyżma – wątki teologiczno-pastoralne*, „Anamnesis” 25 (2000), s. 43.

trzykrotnie. Pierwsza msza św. była złączona z pojednaniem publicznych grzeszników, *pro reconciliatione peccatorum*. Drugą była *missa chrismatis* połączona z błogosławieniem oleju krzyżma oraz oleju chorych i katechumenów. Trzecia celebrowana była Wieczerzą Pańską na pamiątkę ustanowienia Eucharystii. Była ona połączona z obrzędem umycia nóg³¹.

Pod koniec XII wieku, Eucharystię w Wielki Czwartek sprawowano w godzinach porannych. Tak było też w klasztorach³². Tam po zakończeniu celebracji mszalnej składano w tabernakulum korporał z nowo konsekrowanymi Hostiami³³.

Mszał z 1570 roku nakazywał, aby w Wielki Czwartek celebrowano tylko jeden raz Eucharystię. Błogosławieństwo olejów miało miejsce poza mszą. Potrydencki mszał Piusa V zaliczał do świętego triduum Wielki Czwartek, Wielki Piątek i Wielką Sobotę. Wówczas w godzinach porannych odbywały się celebracje liturgiczne, stanowiące kolejne etapy wspominania misterium Chrystusa ukrzyżowanego, pogrzebanego i zmartwychwstałego. Prawo kodeksowe z 1917 roku odnośnie do postu stanowiło, że należy go zakończyć w południe w Wielką Sobotę po zakończeniu liturgii Wigilii Paschalnej oraz po błogosławieństwie pokarmów na stół świąteczny (KPK 1250).

Od starożytności chrześcijańskiej pamiątkę ustanowienia Najświętszego Sakramentu świętowano uroczystą mszą św., celebrowaną w czwartkowy wieczór. Natomiast w wiekach średnich czas jej sprawowania przeniesiono na godziny poranne³⁴. Do XVII wieku Wielki Czwartek, obok Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty, był zaliczany do dni świątecznych. Papież Urban VIII (+1644) konstytucją apostolską *Universa per orbem* z dnia 24 września 1642 roku zaliczył trzy ostatnie dni Wielkiego Tygodnia do zwyczajnych dni powszednich³⁵. Konsekwencją natury pastoralnej była mała frekwencja wiernych podczas

³¹ B. Nadolski, dz. cyt., s. 1620.

³² W tym dniu kończył się Wielki Post. W XII wieku mnisi cysterscy w Wielki Czwartek, który w starożytności był dniem pojednania grzeszników, korzystali z sakramentu pokuty. Czynili to przed celebracją Eucharystii. Ta zaś była sprawowana tak uroczyście, jak w święto apostoła. Celebrowano ją po prymie, czyli rano, zob. *Ecclesiastica officia, Gebräuchebuch der Zisterzienser aus dem 12. Jahrhundert*, w: *Quellen und Studien zur Zisterzienserliteratur*, Band VII, Bernardus-Verlag Langwaden 2003, s. 104.

³³ Cysterscy mnisi i konwersi przyjmowali Komunię św. przy głównym ołtarzu. Podczas tej Eucharystii konsekrowano hostie, by można było z nich udzielić Komunii św. w Wielki Piątek, i zanieść ją chorym. Po mszalnym obrzędzie pokoju wyjmowano Najświętszy Sakrament z tabernakulum, pyxis. Było ono zawieszane nad ołtarzem. Przechowywane tam konsekrowane Hostie spożywano podczas obrzędu komunijnego. Nowe Hostie wkładano do nowego korporału i składano w tabernakulum. Partykuły ze starego korporału strząsano do pateny a korporał spalano nad piscyną, kościelną studzienką. W Wielki Czwartek nie wolno było celebrować indywidualnie Mszy św., ani mszy wotywniej o Matce Bożej, ani za zmarłych, Tamże, s. 105.

³⁴ Święta Kongregacja Obrzędów, Dekret *Maxima redemptionis nostrae misteria* o odnowieniu porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia (16.11.1955), „Kronika Diecezji Włocławskiej” 41 (52) 1958, nr 3, s. 65-69.

³⁵ B. Nadolski, dz. cyt., s. 1617.

celebracji liturgicznych w triduum. Odbywały się one niemal przy pustych kościołach.

Reforma Piusa XII zmierzała do przesunięcia wszystkich celebracji triduum na godziny popołudniowe. Papież już w 1953 roku udzielił ordynariuszom władzy zezwalania duszpasterzom na celebrowanie Mszy św. wieczorem. Można było ją sprawować od godz. 16, zarówno w niedziele i święta nakazane, jak też w święta nakazane, ale państwowo zniesione, także w pierwsze piątki miesiąca oraz w uroczystości, gdy był wielki napływ wiernych. Można było z tego pozwolenia skorzystać raz w tygodniu poza wymienionymi dniami. Zarówno celebrans, jak i wierni świeccy, mieli odtąd zachować post eucharystyczny od pokarmów stałych i napojów alkoholowych na trzy godziny przed mszą św., a na jedną godzinę od spożycia napojów niealkoholowych³⁶.

W tym klimacie, Kongregacja Obrzędów w 1955 roku przygotowywała nowy porządek liturgii Wielkiego Tygodnia. Papież Pius XII go zatwierdził. Dekret Kongregacji *Maxima redemptionis nostrae misteria – Największe tajemnice naszego Odkupienia* zaczął obowiązywać od 25 marca 1956 roku, od Niedzieli Palmowej. Stanowił on, że Msza Wieczerzy Pańskiej winna być sprawowana o godzinie najodpowiedniejszej, jednak nie przed godz. 17, ani po godz. 20. W następnym roku skorygowano ten termin, określając, że chodzi o czas między godz. 16 a 21³⁷.

Po zakończeniu obrzędu komunijnego, puszka z komunikantami, także kustodia z Hostią, pozostawały na korporale. Inne puszkę wstawiano do tabernakulum, by przed obnażeniem ołtarzy odnieść je do miejsca przechowania Najświętszego Sakramentu. Po puryfikacji naczyń wybrzmiewała modlitwa pokomunijna. Natomiast zamiast *Ite, missa est – Idźcie, ofiara spełniona* celebrans, zwrócony do ołtarza, śpiewał *Benedicamus Domino – Błogosławmy Panu*. Następnie odmawiał modlitwę *Placeat Tibi, sancta Trinitas – Trójco Przenajświętsza, przyjmij z upodobaniem*, i całował ołtarz. Opuszczał błogosławieństwo i ostatnią ewangelię³⁸.

Do odnowionego porządku Wielkiego Tygodnia dołączono instrukcję³⁹. Odnośnie do Wielkiego Czwartku przypominała ona, że należy pouczać wiernych o miłości Chrystusa,

³⁶ Zob. Pius XII, Konstytucja apostolska *Christus Dominus*, Norma VI, (6.01.1953), http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/konstytucje/christus_dominus_06011953.html(12.04.2013).

³⁷ Święta Kongregacja Obrzędów, *Zarządzenia i wyjaśnienia do odnowionego porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia* (01.02.1957), III, 8, „Kronika Diecezji Włocławskiej” 41 [52] (1958) nr 4, s. 103-104. W marcu 1957 r. ukazały się typiczne „Ritus simplex Ordinis Hebdomadae Sanctae instaurati” oraz „Ritus pontificalis Ordinis Hebdomadae Sanctae instaurati”, zob. F. Małaczyński, *Nowe księgi liturgiczne na Wielki Tydzień*, „Ruch Biblijno-Liturgiczny” (=RBL) 11 (1958), s. 172-173.

³⁸ F. Małaczyński, *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*, Wyd. Loretanek-Benedyktynek, Warszawa 1958, s. 86.

³⁹ Święta Kongregacja Obrzędów, *Instrukcja o należytych odprawianiu Odnowionego porządku Wielkiego Tygodnia* (16.11.1955), RBL 8 (1955), nr 4-5, s. 233-239.

który w *przeddzień swej męki* ustanowił Najświętszą Eucharystię jako sakramentalny obrzęd swej ofiary, także jako ucztę ze swego Ciała i Krwi oraz sakrament swojej obecności. Instrukcja przypominała, aby zachęcić wiernych do adoracji Jezusa eucharystycznego po zakończeniu celebracji mszalnej. Adoracja powinna trwać do północy, ponieważ o tej porze rozpoczyna się już liturgiczny obchód pamiątki męki i śmierci wcielnego Syna Bożego.

Uroczyste przechowanie Najświętszego Sakramentu, przypominała Instrukcja, domaga się odpowiedniego miejsca. Mogła to być jakaś kaplica lub ołtarz przystrojony i dobrze oświetlony, ale z zachowaniem prostoty i powagi, której domaga się liturgia. Instrukcja rozszerzyła możliwość sprawowania obrzędu umycia nóg. Mógł go dokonywać każdy celebrans, kierując się względami duszpasterskimi.

W Wielki Czwartek, pouczała Instrukcja, aby wszyscy uczestnicy przystąpili do stołu Pańskiego podczas Mszy Wieczery Pańskiej. Ciężko chorzy i osoby znajdujące się w niebezpieczeństwie śmierci mogli przyjąć Komunię św. o każdej porze. Ze względów duszpasterskich ordynariusz miejscowy mógł zezwolić na jedną lub dwie msze czytane w kościołach lub kaplicach publicznych, a w kaplicach półpublicznych na jedną. Te msze miały być celebrowane w godzinach określonych dla uroczystej Mszy Wieczery Pańskiej. Ordynariusz miejscowy, który w Wielki Czwartek celebrował mszę z błogosławieństwem olejów, mógł sprawować uroczystą Mszę Wieczery Pańskiej.

Instrukcja ustalała zasady użycia dzwonów w Wielki Czwartek podczas uroczystej Mszy św. W miejscowościach, gdzie był tylko jeden kościół, należało bić w dzwony, gdy zaczynał się śpiew hymnu *Chwała na wysokości Bogu*. Natomiast w miejscowościach, gdzie było więcej kościołów, ich dzwony winny rozbrzmiewać razem z dzwonami katedry lub kościoła głównego, bez względu na to, czy święte obrzędy były sprawowane tam w tym samym czasie, czy też w różnych godzinach. Odnowiony porządek Wielkiego Tygodnia przewidywał uroczysty sposób sprawowania świętych obrzędów z asystą, oraz sposób prosty bez asysty⁴⁰. Ryt prosty wymagał dostatecznej liczby ministrantów. Kongregacja Obrzędów dopuszczała możliwość, aby w celebracjach Wielkiego Czwartku, sprawowanych w rycie prostym, gdy był drugi prezbiter, mógł on ubrać szatę diakona, *more diaconali indutus*, i spełniać funkcje należące do jego urzędu, *officium*⁴¹.

List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu świąt paschalnych z 1988 r. przypominał, że przed mszą wieczorną tabernakulum powinno być zupełnie puste a komunikanty do Komunii wiernych należy konsekrować, aby wystarczyły także na Wielki Piątek. Do prze-

⁴⁰ Święta Kongregacja Obrzędów, *Deklaracja odnośnie do czynności liturgicznych podczas Wielkiego Tygodnia* (15.03.1956), RBL 9 (1956), nr 4-6, s. 302-306.

⁴¹ Święta Kongregacja Obrzędów, *Zarządzenia i wyjaśnienia*, dz. cyt., s. 103-104.

chowywania Najświętszego Sakramentu należy przygotować kaplicę o surowym wystroju zgodnie z liturgią tych dni. W czasie śpiewania hymnu *Chwała na wysokości* biją dzwony, które milkną aż do Wigilii Paschalnej. Umywa się nogi wybranym mężczyznom. W procesji na przygotowanie darów można złożyć dary dla biednych. W momencie Komunii diakoni albo akolici, lub szafarze nadzwyczajni mogą wziąć z ołtarza Eucharystię, aby później zanieść ją do chorych w domach. Po odmówieniu modlitwy po Komunii odbywa się procesja przez kościół, w którym przenosi się Najświętszy Sakrament do miejsca przechowania. Na koniec obnaża się ołtarz⁴².

2. Obrzędy liturgii wielkoczwartkowej

2.1. Ciemna jutrznia

Obrzędowość wielkoczwartkowa kształtowała się w ciągu historii Kościoła. Średnio-wieczną celebracją liturgicznej modlitwy Kościoła było matutinum wielkoczwartkowe, zwane ciemną jutrzną – *matutinum tenebrarum*. Ten zwyczaj galijski, znany już w VIII wieku, był praktykowany w Rzymie od XII wieku. W Wiecznym Mieście ta celebracja odbywała się po północy lub przed wschodem słońca. Od XIII wieku, przy wzrastającej frekwencji uczestników tej liturgii, jutrznię Wielkiego Czwartku, Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty, łącznie z laudesami, *laudes matutinae*, zaczęto antycypować, czyli celebrować wieczorem dnia poprzedzającego.

W katedrach, kolegiatach, a zwłaszcza w klasztorach, jutrznia była celebrowana zasadniczo w nocy, stąd główne jej części nazywano nokturnami. Z tego samego powodu modlitwy te były nazywane również wigilią, czuwaniem. Celebracja ciemnej jutrzni, od soboru trydenckiego aż do Vaticanum II, dokonywała się podczas triduum sacrum prawie w niezmienionej formie.

Od 1600 roku, zgodnie z ceremoniałem biskupim, ciemną jutrznię z laudesami antycypowano ok. godz. 21. Celebrowano ją przy 15. płonących świecach. Były one umieszczone w prezbiterium albo w chórze kanonicznym lub zakonnym na trójkątnym świeczniku, zwanym herida, lub trianguł⁴³. Po recytacji kolejnego psalmu gaszono jedną świecę na świeczniku, a na koniec psalmodii także oświetlenie kościoła i świece na ołtarzu. Psalmodia jutrzni zawierała dziewięć psalmów a laudesy pięć. Podczas śpiewu kantyku *Benedictus* wnoszono ostatnią, 15. płonącą świecę, za ołtarz. Po zakończeniu śpiewu wnoszono ją z powrotem do prezbiterium i umieszczano ponownie na świeczniku. Paliła się ona do

⁴² Kongregacja Kultu Bożego, *List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu świąt paschalnych* (16.01.1988), [= Lośp], nr 48-54.

⁴³ Zob. L. Bouyer, *Misterium paschalne*, Kraków 1973, s. 38-44.

Wielkiej Soboty. Z czasem również ją gaszono. Oficjum kończono w ciemnościach⁴⁴.

Starodawny obrzęd gaszenia świec podczas ciemnej jutrzni, z wyjątkiem ostatniej, umieszczonej najwyżej na świeczniku, przypominał, że Chrystus jest światłością świata. Inne świece symbolizowały chwałę wcielonego Syna Bożego, która w czasie Jego męki została czasowo przysłonięta ogromem ludzkiego cierpienia. Wcielony Syn Boży po 3. godzinnej agonii umarł. Jego śmierć nie pogrążyła jednak świat w ciemnościach beznadziei. On trzeciego dnia zmartwychwstał. Jego zwycięstwo, w symbolice liturgicznej, oznaczała jedna płonąca świeca na świeczniku. Była zapowiedzią blasku chwalebego zmartwychwstania ukrzyżowanego Zbawiciela. Ten blask w pełni rozbliśnie w Wigilię Paschalną. Zmartwychwstały zwyciężył ciemności śmierci i grzechu⁴⁵.

Przy recytacji psalmów opuszczano doksologię *Chwała Ojcu*⁴⁶. Śpiewano zaś antyfonę *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem mortem autem crucis – Chrystus stał się dla nas posłuszny aż do śmierci, a była to śmierć krzyżowa* (zob. Flp 2,8-9) oraz odmawiano psalm 51 (50) *Miserere – Zmiłuj się*, i modlitwę *Respice – wejrzyj*. Po zakończeniu oracji, przewodniczący dawał sygnał do rozejścia się uderzeniem księgą w pulpit stali. Z czasem wszyscy uczestnicy oficjum czynili hałas gwałtownym zamykaniem brewiarzy i uderzaniem nimi w pulpity stali lub w ławki czy oparcia krzesel. Był to symbol trzęsienia ziemi w chwili śmierci Jezusa, także bluźnierczych okrzyków tłumu, wznoszonych przeciw Niemu. Hałas symbolizował także popłoch, jaki ogarnął świadków śmierci wcielonego Syna Bożego. Ten zwyczaj został zniesiony w ramach reformy Piusa XII⁴⁷. W chórze zakonnym podczas celebracji ciemnej jutrzni była praktykowana prostracja mnichów. Oni padali na twarz podczas powtarzanej *Kyrie eleison*, poprzedzającej Modlitwę Pańską. Padnięcie na twarz było wyrazem ascezy i pokory⁴⁸.

⁴⁴ *Caeremoniale Episcoporum Clementis VIII Primum nunc denvo Innocentii Papae X*, Rome, Typis Reu, Camerae Apostolicae 1651, II 22, 3. Ta księga liturgiczna, wydana 14 lipca 1600 r., za pontyfikatu Klemensa VIII (1592-1605) jako „Ceremoniał biskupi” stanowiła poprawioną wersję księgi „O ceremoniach kardynałów i biskupów w ich diecezjach ksiąg dwie” z 1564 r. Uwzględniła także efekty prac papieża Sykstus V (1585-1590) nad nowym ceremoniałem, zob. B. K. J. Krzych, *Caeremoniale episcoporum*, <http://www.nowyruchliturgiczny.pl/2009/06/z-kart-historii-caeremoniale.html> (20.01.2013).

⁴⁵ Liczbę świec wyjaśniano jeszcze inaczej: 15 świec symbolizowało Chrystusa, 12 apostołów i 2 Jego uczniów, którzy popadli w zwątpienie i opuścili Go w cierpieniu. Ostatnia świeca, 15, oznaczała osamotnionego Zbawiciela, albo: gaszone kolejno świece to symbol konfrontacji z prawdą o ciemnościach, jakie sprowadza grzech na ludzkiego ducha. Moc do zwycięskiego przezwyciężenia tej ciemności pochodzi od Chrystusa, którego liturgicznym symbolem była piętnasta, ciągle płonąca świeca na świeczniku podczas ciemnej jutrzni, zob. W. Gołaski, *Ciemne jutrznie podczas Triduum*, <http://www.liturgia.pl/artykuly/Ciemne-jutrznie-podczas-Triduum.html> (12.01.2013).

⁴⁶ Zob. *Mszal rzymski z dodaniem nabożeństw nieszpornych*, O. G. Lefebvre (opr.), Bruges 1932.

⁴⁷ Święta Kongregacja Obrzędów, *Wyjaśnienia w sprawie obrzędów Wielkiego Tygodnia* (1956), nr 3, Rekskrypt N. O. 101-956 z 23 lipca 1956 r., RBL 10 (1957), nr 1, s. 57-60.

⁴⁸ Zob. B. Prawdota (J. M. Bocheński), *O liturgii dominikańskiej*, Lwów 1931.

2.2. Obrzęd umycia nóg

Z liturgią Wielkiego Czwartku łączy się obrzęd umycia nóg. W starożytności był on stosowany wobec neofitów. Tak stanowił synod z hiszpańskiej Elwiry w 309 roku. Tę praktykę potwierdził św. Ambroży (+396). On tłumaczył, że jest to rytuał oczyszczenia i uświęcenia⁴⁹. Ta praktyka zanikła w początkach średniowiecza. Rytuał umycia nóg nabrał wtedy innego znaczenia. Stał się elementem liturgii wielkoczwartkowej. Teraz mandatum traktowano jako naśladowanie czynu Jezusa z wieczernika. On podczas ostatniej wieczerzy umył nogi swoim uczniom. Od VII wieku ten obrzęd sprawowali w Wielki Czwartek biskupi w swych katedrach i opaci w klasztorach. Jego obligatoryjny charakter określił synod w Toledo w 694 roku⁵⁰.

Na przełomie VIII i IX w. w opactwie w Reichenau, założonym w 724 roku na Jeziorze Bodeńskim w Niemczech, tej czynności towarzyszył śpiew hymnu *Ubi caritas et amor – gdzie miłość i dobroć*⁵¹. Pontificale Romanum z X wieku umieszczało ten obrzęd po niesporach w Wielki Czwartek. W Rzymie obrzęd umycia nóg był praktykowany od XII wieku. W XIV wieku papież umywał nogi dwunastu subdiakonom podczas niesporów⁵².

Obrzęd mandatum był praktykowany w klasztorach. Miał on podwójny charakter. Było umycie nóg świeckim ludziom ubogim – *mandatum pauperum*, i umycie nóg członkom konwentu klasztornego, tzw. *mandatum fratrum*⁵³. Obrzęd umycia nóg ludziom ubogim organizował w klasztorach cysterskich furtian. On wychodził przed furtę klasztoru i spośród zebranych ubogich ludzi wybierał tyle osób, jaka była liczba mnichów w konwencie, łącznie z zakonnikami chorymi i czasowo nieobecnymi. Wybranych ubogich wprowadzał do klasztoru. Przebywali oni w krużgankach, gdzie miał się dokonać obrzęd umycia ich nóg⁵⁴.

Mnich odpowiedzialny za klasztornych gości przygotowywał przy pomocy konwersów ciepłą wodę i odpowiednie naczynia oraz ręczniki. Konwersi pomagali zaproszonym ubogim zdjąć buty, by opat mógł im umyć stopy. On, podobnie jak Jezus, przepasywał się prześcieradłem. Obrzęd umycia sprawował wobec dwunastu osób. Po umyciu i otarciu ich stóp całował je. Następnie on i pomagający mu mnisi myli swoje ręce. Pozostałym ubo-

⁴⁹ A. Eckmann, *Liturgia i teologia chrztu św. Augustyna w Mediolanie*, „Vox Patrum” 8 (1988), z. 14, s. 113.

⁵⁰ M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, t. 10, L.N. Balter (tł.), Poznań 1999, s. 664.

⁵¹ W. Erdmann, *Die Reichenau im Bodensee, Geschichte und Kunst*, Königstein i. Ts., 2004.

⁵² B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1. *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 71; tenże, *Najważniejsze Dni*, Kraków 2002, s. 76 – 82.

⁵³ S. Jamiolkowski, *Mandatum*, w: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 13, Warszawa 1873-1933, s. 362.

⁵⁴ *Ecclesiastica officia*, dz. cyt., s. 108; zob. P. Wiśniewski, *Dzieje wielkoczwartkowego obrzędu mandatum*, „Liturgia Sacra” 10 (2004), nr 1, s. 75-93.

gim nogi umywali mnisi. Oni też, po zakończeniu mandatum przekazywali im jałmużnę pieniężną, przygotowaną przez klasztornego ekonoma. Mnich podając jałmużnę klękał przed obdarowanym i całował go w rękę. W tym dniu wszyscy, którym umyto nogi, byli zaproszeni na posiłek do klasztoru.

Po kolacji następował obrzęd umycia nóg wszystkich obecnych członków konwentu. Naczynia z ciepłą wodą wnoszono do krużganka. Na dany kołatką znak, mnisi zajmowali miejsca po obu jego stronach w równych rzędach. Miejsce przeznaczone dla opata, podczas tego obrzędu, zajmował przeor klasztoru. Opat podczas sprawowania obrzędu mandatum oddawał mu cześć przez ukłon ile razy przed nim przechodził.

Opat umywał nogi dwunastu przedstawicielom konwentu. W tej liczbie byli czterej mnisi, czterej nowicjusze i tyłuż konwersów. Po umyciu nóg kolejnym współbraciom wycierał je i całował. Dwaj mnisi, którzy pomagali opatowi w obrzędzie mandatum, umywali nogi sobie nawzajem. Na koniec starszy z nich umywał nogi opatowi, drugi zaś wycierał je ręcznikiem i całował. Teraz wszyscy trzej myli ręce, a po złożeniu prześcieradeł, którymi byli przepasani, ubierali kukulę, czyli płaszcz chórowy, i wracali na swoje miejsca do chóru. W tym czasie przeor opuszczał miejsce opata i kontynuował obrzęd umycia nóg wobec pozostałych członków konwentu. Na zakończenie obrzędu, diakon czytał perykopę ewangeliczną, rozpoczynając się od słów: *Ante diem festum Paschae – Był to dzień przygotowania Paschy* (J 19,14-24)⁵⁵.

W XIV wieku w paryskim benedyktyńskim klasztorze Saint-Germain-des-Prés w Wielki Czwartek celebrowano Mszę św. z ludźmi ubogimi⁵⁶. Dla stu spośród nich wyznaczano miejsce w nawie głównej. Tam mnisi umywali im nogi. Uczestnicy tego obrzędu otrzymywali jałmużnę w postaci żywności, np.: rybę, miskę bobu, szklankę wina i bochenek chleba⁵⁷.

⁵⁵ *Ecclesiastica officia*, dz. cyt., s. 109-111.

⁵⁶ Opactwo benedyktyńskie zostało założone przez św. bpa Germana (+ 576). Kościół opactwa był miejscem pochówku królów z dynastii Merowingów. W 1669 r. opatem klasztoru został Jan II Kazimierz Waza (+1672), który wcześniej zrzekł się korony polskiej i przybył do Paryża. Po śmierci jego serce zostało pochowane w kościele Saint-Germain-des-Prés, natomiast ciało spoczęło w katedrze wawelskiej w Krakowie. Podczas rewolucji francuskiej 1789-1799 klasztor został skonfiskowany przez państwo i zaadaptowany na więzienie. Przed budynkiem klasztornym 2 września 1792 r. śmierć męczeńską poniosło 20 księży katolickich, którzy odmówili przysięgi na konstytucję cywilną. Budynki opactwa zostały zdewastowane podczas przebijania ulicy de l'Abbaye w 1800 r. Kościół został przywrócony do sprawowania liturgii trzy lata później, ale ze względów bezpieczeństwa w 1821 r. rozebrano dwie dzwonnice przy transepcie. Dzięki kampanii, w którą zaangażował się m. in. Wiktor Hugo, kościół i pałac zostały odrestaurowane przez architekta Goddle, zob. M. Padberg, *Sztuka i architektura – Paryż*, Ożarów Mazowiecki 2009.

⁵⁷ J. L. Goglin, *Nędzarze w średniowiecznej Europie*, Warszawa 1998, s. 58.

Mszał Piusa V z 1570 roku przewidywał umycie nóg po mszy św. Obrzęd był zarezerwowany biskupom i opatom. Od 1955 roku sprawowano ten obrzęd po Ewangelii i homilii⁵⁸. Mógł go dokonywać każdy celebrans, jeżeli przemawiały za tym względy duszpasterskie.

Tam, gdzie obrzęd mandatum był sprawowany, należało wiernym tłumaczyć doniosłość Jezusowego przykazania o miłości braterskiej oraz zachęcić ich do pełnienia w tym dniu uczynków miłosierdzia chrześcijańskiego⁵⁹.

Mszał z 1970 roku dał możliwość sprawowania mandatum nie tylko w parafiach, ale także w innych wspólnotach⁶⁰. W 2013 roku papież Franciszek celebrował Mszę św. wielkoczwartkową z obrzędem mandatum w rzymskim więzieniu dla nieletnich, Casal del Marmo⁶¹. Papież umył stopy 12 osadzonym różnych narodowości i religii. Wśród nich były dwie dziewczyny, katoliczka z Włoch i muzułmanka z Serbii⁶². W 2014 roku papież Franciszek sprawował wielkoczwartkową Mszę Wieczery Pańskiej w kaplicy ośrodka dla niepełnosprawnych Centro Santa Maria della Provvidenza. Umył nogi dwunastu chorym. Byli to przedstawiciele różnych kategorii wiekowych. Najmłodszy miał 16, a najstarszy 86 lat⁶³.

W Wielki Czwartek, 2 kwietnia 2015 roku, papież Franciszek celebrował Mszę św. Wieczery Pańskiej w kaplicy więziennej pw. Ojciec Nasz - Padre Nostro w kompleksie rzymskiego więzienia Rebibbia. Po homilii przepasał się białym fartuchem i umył nogi dwunastu więźniom. Wśród nich byli mężczyźni i kobiety. Jedna z nich była matką z małym dzieckiem na ręku. Jemu również papież umył stopę⁶⁴.

2.3. Eucharystyczny wymiar mandatum

Jezus podczas ostatniej wieczerzy umył nogi apostołom (J 13,1-17). Nie była to czynność higieniczna, ani obmycie rytualne. Opis tego wydarzenia został w ewangelii św. Jana umieszczony zamiast opisu ustanowienia Eucharystii. Autor czwartej Ewangelii chciał

⁵⁸ Ten obrzęd mógł być sprawowany także poza mszą. Wówczas po odczytaniu lub śpiewie ewangelii mszalnej „Ante diem festum Paschae”, dokonywał go celebrans ubrany w kapę koloru białego, F. Małaczyński, *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*, dz. cyt., s. 86.

⁵⁹ *Ordo hebdomadae sanctae instauratus* (30.11.1955), Editio typica, Typis polyglottis Vaticanis 1956; zob. A. Krzystek, *Generalna reforma liturgiczna papieża Piusa XII, zamierzenia i realizacja*, Szczecin 200, s. 137.

⁶⁰ B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, dz. cyt., s. 871.

⁶¹ Zob. *Wielki Czwartek papieża Franciszka*, <http://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,6,umycie-nog-znakiem-gotowosci-by-sluzyc-msza-sw-wieczery-panskiej.html>=1 (08.04.2013).

⁶² Tamże.

⁶³ *Papieska Msza Wieczery Pańskiej u niepełnosprawnych*, http://pl.radiovaticana.va/news/2014/04/17/papieska_msza_wieczery_pa%C5%84skiej_u_niepe%C5%82nosprawnych/pol-791846 (17.04.2014).

⁶⁴ *Papież umył nogi*, <http://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/aktualnosci-papieskie/art,2894,papiez-umyl-nogi-12-osobom-w-rzymskim-wiezieniu.html> (03.04.2015).

wszystko, co odnosiło się do paschy Jezusa i Eucharystii, ukazać jako wydarzenie, a nie tylko jako sakrament, oraz przybliżyć bardziej egzystencjalny wymiar wydarzeń zbawczych, niż tylko wskazać na ich skuteczne znaki. Dlatego dla Jana nowa pascha zaczyna się nie tyle w wieczerniku, ile na krzyżu. Tam bowiem dokonał się historyczny fakt zbawczy. To wydarzenie jest uobecnianie na mocy anamnezy w celebracji Eucharystii⁶⁵.

Apostoł Jan, podkreślając gest umycia nóg dokonany przez Chrystusa w ramach ostatniej wieczerzy, chciał pogłębić świadomość we wspólnotach chrześcijańskich, które już zwyczajowo sprawowały obrzęd eucharystyczny, że Eucharystia to Chrystus, który oddaje się ludziom. Sprawowanie tego obrzędu zawiera konkretne wymagania dla Kościoła, mianowicie uczestnicy liturgii nie mogą się zatrzymać na jej obrzędowości. Winni swoje życie czynić liturgią, czyli żyć treścią tajemnicy śmierci i zmartwychwstania Jezusa⁶⁶. Celebrowanie Eucharystii ma być doświadczeniem w wierze zbawczej obecności Kyriosa, który uzdalnia uczestników świętych obrzędów, aby byli sługami innych przez bezinteresowny dar z samego siebie (KDK 24).

Jezus umywając nogi uczniom dał przykład doskonałej miłości i służby innym. Jego gest stanowił integralny element obrzędu ustanowienia Eucharystii. W niej Chrystus jest nie tylko sługą, ale stał się *rzeczą*, pokarmem do spożycia. On swoje Ciało i Krew uczynił pokarmem i napojem na życie wieczne. *Kto spożywa moje Ciało i pije moją Krew, ma życie wieczne, a Ja go wskreszę w dniu ostatecznym* (J 6,54).

Umycie nóg, w kontekście ustanowienia sakramentalnego obrzędu ofiary krzyżowej, symbolizuje też chrzest, który dokonuje się przez obmycie wodą i moc Parakleta. On oczyszcza, obmywa z grzechu, czyni nowym stworzeniem bo daje nowe życie w Duchu (J 3,3-8).

Jezus po dokonaniu obrzędu umycia nóg uczniom powiedział *dałem wam przykład*. Z kontekstu wynika jednoznacznie, że nie chodzi tylko o dosłowne umywanie nóg braciom, gdy siadają do stołu, choć taka posługa jest chwalebna. Chodzi o egzystencjalne naśladowanie Jego postawy. A to naśladowanie polega na tym, aby mieć te same dążenia, jakie były we wcielonym Synu Bożym. On *istniejąc w postaci Bożej... ogołocił samego siebie i przyjął postać sługi* (Flp 2,6-11). Jan ewangelista ukazał Jezusa, który, *wiedząc, że Ojciec oddał Mu wszystko w ręce oraz że od Boga wyszedł i do Boga idzie, wstał od wieczerzy i złożył szaty, przepasał się prześcieradłem, szatą sługi, i przystąpił do umywania nóg uczniom* (zob. J 13,3-5).

Św. Łukasz to przesłanie wyraził trochę inaczej, mianowicie utrwalił wypowiedź Jezusa dotyczącą miary wielkości Jego ucznia. Jezus pytał: *Któż bowiem jest większy? Ten, kto siedzi za stołem, czy ten, kto służy? Czyż nie ten, kto siedzi za stołem? Otóż Ja jestem pośród*

⁶⁵ R. Cantalamessa, dz. cyt. s. 112.

⁶⁶ Tamże, s. 113.

was jako ten, kto służy (Łk 22,27). Uczniowie dyskutowali ten problem. Jezus go rozwiązał nie kolejnym pouczeniem, ale czynem. Jego gest wprowadził uczniów w zakłopotanie. Piotr protestował: *Panie, Ty chcesz mi umyć nogi?* (J 13,6). Jezus tłumaczy: *Tego, co Ja czynię, ty teraz nie rozumiesz, ale poznasz to później* (J 13,7).

Gest Jezusa, wykonany niejako na zakończenie Jego ziemskiej misji, potwierdził w szczególności sposób, że całe Jego życie było służbą ludziom, czyli umywaniem nóg. Jego proegzystencja, czyli życie dla dobra innych, jest propozycją i jednocześnie zobowiązaniem dla wszystkich Jego wyznawców. Jezus poleceniem *abyście i wy tak czynili, jak Ja wam uczyniłem* (J 13,15) wskazał, że posługiwanie innym jest podstawowym prawem i zobowiązaniem dla wszystkich członków Jego Kościoła⁶⁷.

2.4. Przechowywanie Najświętszego Sakramentu

Liturgia wielkoczwartkowa obejmuje także obrzęd przeniesienia Najświętszego Sakramentu do kaplicy adoracji. Pierwszą historyczną wzmiankę na ten temat zawiera Sakramentarz Gelazjański Starszy, który w swej pierwotnej wersji został skomponowany na przełomie VI i VII wieku. Świadczy on o przechowywaniu świętych postaci do udzielenia Komunii św. w Wielki Piątek. A przechowywano je w zakrystii. Z czasem urządzano tzw. ciemnicę, czyli ciemne więzienie. Nazwa nawiązywała do uwięzienia Pana Jezusa i umieszczenia Go w ciemnym lochu pałacu arcykapłana Kajfasza. W tak urządzonej ciemnicy przechowywano Najświętszy Sakrament po zakończeniu liturgii Wieczerzy Pańskiej. Z tego świętego zapasu udzielano Komunii św. podczas liturgii wielkopiątkowej⁶⁸.

W VIII wieku hostie zakonsekrowane w Wielki Czwartek zawijano w dwa kawałki płótna i składano na ołtarzu. Od IX wieku budowano specjalny ołtarzyk obok ołtarza mszalnego. Tam umieszczano Najświętszy Sakrament i palono sześć świec. Świece płonęły aż do zakończenia ciemnej jutrzni w Wielki Piątek. Pod koniec XII wieku, w związku z kształtowaniem się i rozwojem kultu eucharystycznego, zaczęto stosować uroczyste procesjonalne przeniesienie Najświętszego Sakramentu. W Rzymie tak czynił papież. A miejsce przechowywania Eucharystii ozdabiali pobożni ludzie. Z czasem zyskało ono symbolikę grobu. Miało to związek z tzw. Grobem Pańskim w Wielki Piątek, jak również z czterdziestogodzinnym nabożeństwem adoracyjnym, które było modlitewnym czuwaniem przy Chrystusie złożonym do grobu⁶⁹.

Średniowieczna symbolika grobu była obecna także w miejscu przechowywania Eucharystii w czasach nowożytnych. Mszał z 1570 roku pouczał o konieczności przygoto-

⁶⁷ Tamże, s. 115.

⁶⁸ Zob. M. Kowalewski, *Ciemnica*, w: *Mały słownik teologiczny*, Poznań – Warszawa – Lublin 1960, s. 77.

⁶⁹ Korzenie czterdziestogodzinnego nabożeństwa sięgają XIII wieku. Ma ono związek ze zwyczajem prze-

wania odpowiedniej kaplicy w kościele lub odpowiedniego miejsca na ołtarzu do przechowania Najświętszego Sakramentu. Podobnie stanowił ceremoniał biskupi z 1600 roku. Polecał on, aby do tego celu przeznaczyć specjalną kaplicę w kościele z bogato przyozdobionym ołtarzem. Na tym ołtarzu Chleb eucharystyczny miał być przechowywany w specjalnym kielichu owiniętym dwoma białymi welonami. Była to konsekrowana Hostia przeznaczona do komunii kapłana. Wierni w tym dniu nie przystępowali do stołu Pańskiego. Ołtarz był stylizowany na grób, w którym było złożone ciało ukrzyżowanego Pana Jezusa. Czasem nakładano nawet symboliczne pieczęci na tabernakulum, a naczynie do przechowywania konsekrowanej Hostii przypominało urnę. Kongregacja Obrzędów zaakceptowała w 1896 roku symbolikę ołtarza jako grobu, chociaż podkreślała adoracyjny charakter tego miejsca⁷⁰.

W Polsce odróżniano wielkoczwartkowy ołtarz – ciemnicę – od wielkopiątkowego Bożego Grobu. W ciemnicy przechowywano dwie konsekrowane Hostie. Jedna była przeznaczona do komunii kapłana w Wielki Piątek, a druga do wystawienia Najświętszego Sakramentu w Bożym Grobie po liturgii wielkopiątkowej. Natomiast przeniesienie Najświętszego Sakramentu do ciemnicy było symbolem drogi Pana Jezusa z wieczernika do Ogrójca. Czas adoracji Jezusa eucharystycznego był przeznaczony na rozważanie Jego męki od agonii w Ogrodzie Oliwnym przez pojmanie i uwięzienie, aż do osądzenia Go na śmierć przez Piłata⁷¹.

Kongregacja Sakramentów instrukcją z 26.03.1929 roku domagała się, aby Hostia do liturgii wielkopiątkowej była przechowywana w kaplicy pięknie przybranej w zasłony. Te zaś nie mogły być koloru czarnego, ani pokutnego. Kaplica powinna być ozdobiona kwia-

noszenia Najświętszego Sakramentu do Grobu Pańskiego na czterdzieści godzin. W 1527 r. w Mediolanie było bractwo związane z kościołem Świętego Grobu, które organizowało trwające tyle samo czasu uroczyste wystawienie Najświętszego Sakramentu poza Triduum. Dziesięć lat później, z inicjatywy kapucyna, Józefa Piantanida da Fermo, rozpoczęto w Mediolanie nieprzerwaną adorację Najświętszego Sakramentu, po kolei w różnych kościołach. Dwa lata później, papież Paweł III wyraził oficjalną zgodę na to nabożeństwo. Tłumaczył, że ono ma „ułagodzić gniew Boga, spowodowany występkami chrześcijan, oraz aby udaremnić wysiłki i machinacje Turków, dążących do zniszczenia chrześcijaństwa”. Praktyka ciągłej adoracji Najświętszego Sakramentu została zainicjowana w Rzymie w 1592 r. za pontyfikatu Klemensa VIII. W 1731 r. papież Klemens XII żądał, aby podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa, Najświętszy Sakrament był zawsze wystawiany na głównym ołtarzu. Powinno palić się co najmniej dwadzieścia świec. W otoczeniu ołtarza winny być zasłonięte wszelkie rzeźby, obrazy i relikwie. Na noc należało zamykać drzwi kościoła. Przy ołtarzu wystawienia Najświętszego Sakramentu nie można było celebrować mszy, natomiast w trakcie sprawowanych przy bocznych ołtarzach, nie można było używać dzwonek. Z czasem oprawa nabożeństwa została uproszczona. Zrezygnowano też z adoracji nocą. Papież Benedykt XIV w 1748 r. encykliką „*Inter cetera*” zalecał, by czterdziestogodzinne nabożeństwo odprawiać przed Wielkim Postem. Współcześnie jest ono pomocą do pogłębienia wiary i umocnieniu relacji z Bogiem. Jest także formę wynagradzania za grzechy wszystkich ludzi, zob. Dominikański Ośrodek Liturgiczny, *Nabożeństwo czterdziestogodzinne*, <http://sanctus.pl/index.php?doc=133&podgrupa=187> (23.05.2015).

⁷⁰ Zob. J. Sroka, *Wymowa teologiczno-liturgiczna okresów Wielkiego Postu i paschalnego*, „Anamnesis” 13 (1997/98), s. 96-97.

⁷¹ W. Danielski, *Ciemnica*, w: F. Gryglewicz i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, k. 468-469.

tami i światłem. Tabernakulum, w którym przechowywano kielich z Hostią nie mogło być przezroczyście. Przed tabernakulum odbywała się adoracja Najświętszego Sakramentu. Podczas jej trwania paliło się sześć świec⁷².

Odnowione obrzędy triduum paschalnego z 1955 roku akcentowały adoracyjny wymiar przechowywania Eucharystii. Domagały się, żeby ołtarz przechowania Najświętszego Sakramentu miał radosny wystrój. Przepisy liturgiczne po Vaticanum II, dotyczące przechowania Eucharystii po zakończeniu liturgii wielkoczwartkowej, mówią że Najświętszy Sakrament składa się w bezpiecznym tabernakulum lub w zamkniętej szkatule. Nie wolno robić wystawienia w monstrancji. Tabernakulum lub szkatuła nie mogą mieć formy grobu. Także kaplica złożenia Najświętszego Sakramentu nie może wyobrażać grobu Pana, ponieważ służy do przechowywania Chleba eucharystycznego do Komunii w Wielki Piątek Męki Pańskiej⁷³. W czasie procesji przeniesienia Najświętszego Sakramentu należy śpiewać hymn eucharystyczny *Sław języku – Pange lingua*, autorstwa św. Tomasza z Akwinu⁷⁴.

Po przeniesieniu Najświętszego Sakramentu wygasza się wieczną lampkę. W średnio-wieczu była tradycja przechowywania światła od Wielkiego Czwartku do Wigilii Paschalnej. W Rzymie w VIII wieku zapalano trzy lampy podczas mszy błogosławienia olejów. Przechowywano je płonące do Wigilii Paschalnej. W Galii natomiast na przełomie VIII i IX wieku, po wygaszeniu świec w kościele zapalano nowy ogień przed bazyliką i procesjonalnie wnoszono go do kościoła. Ten ogień przechowywano do Wigilii Wielkanocnej⁷⁵.

Obecne prawo liturgiczne stanowi, żeby do przechowywania Najświętszego Sakramentu przygotować kaplicę i tak ją ozdobić, aby sprzyjała modlitwie i rozważaniu; zaleca się surowość wystroju zgodnie z liturgią tych dni⁷⁶.

2.5. Obnażenie ołtarzy

Obnażenie ołtarza w Wielki Czwartek jest symbolicznym wskazaniem na kenozę Chrystusa. Syn Boży *ogolocił samego siebie, przyjąwszy postać sługi oraz uniżył samego siebie, stając się posłusznym aż do śmierci – i to śmierci krzyżowej* (Flp 2,7-8). To, co zostało zapoczątkowane we wcieleniu Syna Bożego, wypełniło się w Jego męce i śmierci. Ołtarz jest symbolem Chrystusa. Nagość ołtarza to jego *stan* aż do Wigilii Paschalnej. W Wielki Piątek przykrywa się go jednym obrusem tylko na czas obrzędu komunijnego. Obnażony ołtarz prowadzi do głębszego zrozumienia Chrystusowej paschy, czyli Jego przejścia przez uniżenie krzyża do wywyższenia przez zmartwychwstanie.

⁷² Zob. A. J. Nowowiejski, *Ceremoniał parafialny, Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Wyd. 7, Warszawa 1931, s. 486.

⁷³ Lośp, nr 55.

⁷⁴ Tamże 54.

⁷⁵ B. Nadolski, dz. cyt., s. 1621.

⁷⁶ Lośp, nr 49.

Początki tradycji obnażania ołtarza wskazują na jej ścisły związek z powstrzymywaniem się od celebrowania Eucharystii. Pierwotnie zabierano z ołtarza, po każdej mszy św., wszelkie elementy i sprzęty potrzebne do jej sprawowania⁷⁷. Podczas Wielkiego Tygodnia czas pozostawiania ołtarza w stanie *nagim* wydłużał się. Trwał aż do wielkosobotniego wieczora. Był to także czas sposobny do dokładnego umycia ołtarza.

Liturgiczne znaczenie ołtarza jest ściśle związane z osobą Chrystusa. On jest jednocześnie kapłanem, darem ofiarnym i ołtarzem. Dlatego ołtarz mszalny jest poświęcany i namaszczany olejem krzyżma. To namaszczenie wskazuje na jego związek z Jezusem namaszczonym Duchem Świętym. Ołtarz pozdrawia się przez pokłon i pocałunek⁷⁸.

Obnażenie ołtarza odsyła do kenozy Syna Bożego, Jego ogołocenia zwłaszcza podczas męki i śmierci na krzyżu. W tradycji rzymskiej, od IX wieku obnażenia ołtarza dokonywano w czasie czytania Męki Pańskiej. Gdy wybrzmiewały słowa: *Żołnierze zaś, gdy ukrzyżowali Jezusa, wzięli Jego szaty i podzielili na cztery części, dla każdego żołnierza jedna część (J 19,24) usuwano obrusy i świeczniki z mensy ołtarzowej*⁷⁹.

Mszał z 1570 roku polecał, aby po przeniesieniu Najświętszego Sakramentu, dokonano obnażenia ołtarzy. Tej czynności towarzyszyła antyfona: *Podzielą między siebie Jego szaty i rzucą los o Jego suknię* oraz psalm 22 (21), rozpoczynający się od przejmującego wołania *Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił*⁸⁰. Treść tego psalmu mesjańskiego wypełniła się w męce wcielonemu Synowi Bożemu. Odarcie Go z szat było jednym z dramatycznych elementów Jego męki. A modlitwa Jezusa słowami tego psalmu wypowiedziana z wysokości krzyża zawierała cierpienie całego Izraela. Słowa Jezusa *Eli, Eli, lema sabachthani?, Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?* (Mt 27,46), były wypowiedziane przez Niego w chwili odrzucenia Go przez ludzi i opuszczenia przez wszystkich, którzy dotąd stanowili Jego otoczenie jako uczniowie i współpracownicy. On modlił się psalmem z pełną świadomością obecności Boga Ojca także w tej godzinie, w której jako Jego wcielony Syn przeżywał dramat śmierci. Modlitwa Jezusa nie była krzykiem rozpaczony w obliczu śmierci. Nie była też krzykiem człowieka zrezygnowanego, bo opuścili Go najbliżsi. Była aktem synowskiego bezgranicznego zawierzenia Ojcu niebieskiemu.

Jezus w tym momencie uczynił swoim cały psalm, utożsamiając się w pełni z cierpiącą ludzkością. Teraz najpełniej i dosłownie wziął na siebie cierpienia wszystkich ludzi. Oni

⁷⁷ M. Kunzler, dz. cyt., s. 645.

⁷⁸ B. Nadolski, *Msza Święta*, Kraków 2005, s. 21-22.

⁷⁹ Por. J. Monti, *The Week of Salvation: History and Traditions of Holy Week*, Our Sunday Visitor Publishing Division 1993, s. 56.

⁸⁰ Zob. *Missale Romanum*, Editio typica 1962, Editio anastatica e Introduzione a cura di Manlio Sodi-Alessandro Toniolo, Libreria editrice Vaticana, s. 163.

bowiem ciągle cierpią z powodu różnych ucisków i zła. Jezus tym psalmem zaniósł do serca swego Ojca egzystencjalne doświadczenia ludzkości. Był pewny, że Jego wołanie zostanie wysłuchane w zmartwychwstaniu. To wołanie było jednocześnie pewnością Boskiej odpowiedzi, pewnością zbawienia, nie tylko dla samego Jezusa przez rezurekcję, lecz dla *wielu*, dla wszystkich ludzi, przez dar Bożego życia, którego On jest wspaniałomyślnym i wielkodusznym dawcą⁸¹.

W modlitwie Jezusa na krzyżu było obecne bezgraniczne zaufanie Ojcu i oddanie się w Jego ręce. To nastawienie było obecne wówczas, kiedy po ludzku wydawało się, że Ojciec jest nieobecny, albo trwa w uporczywym milczeniu. Cierpienie wcielonemu Syna Bożego, dzięki miłości odkupieńczej, która zawsze łączyła Go z Ojcem i Parakletem, przyniosło ludzkości odkupienie, zwycięstwo nad śmiercią, grzechem i szatanem⁸².

Prawo liturgiczne po Vaticanum II stanowi, że *po skończeniu się mszy obnaża się ołtarz. Wypada zasłonić krzyże w kościele zasłonami barwy czerwonej lub fioletowej, jeżeli nie zostały zasłonięte w sobotę przed piątą niedzielą Wielkiego Postu. Nie zapala się lamp przed wizerunkami świętych*⁸³. Obnażenie ołtarza dokonuje się bez dodatkowych zewnętrznych znaków. Jest to efekt dążenia do wyłączenia z celebracji Wielkiego Czwartku elementów pasyjnych, które są właściwe dla Wielkiego Piątku⁸⁴.

3. Msza Wieczerzy Pańskiej

Celebracja Mszy Wieczerzy Pańskiej ma specyficzny klimat i symbolikę. Jest sprawowana na pamiątkę ostatniej wieczerzy Jezusa z uczniami. Wieczera ta pozostawała w szczególnym związku z Jego męką. Jezus, gdy rozdawał uczniom chleb do spożycia i wino do picia, zapewniał, że są to Jego Ciało, które będzie wydane i Krew, która będzie wylana na odpuszczenie grzechów wszystkich ludzi. Ustanowienie Eucharystii dokonało się w kontekście świętowania zbliżającej się paschy żydowskiej.

3.1. Paschalny kontekst ustanowienia Eucharystii

Godzina wiecznika była czasem ustanowienia Eucharystii, czyli paschy Nowego Przymierza. Ta zaś była wypełnieniem Starego Przymierza, zawartego u stóp Synaju po passze Izraelitów z niewoli egipskiej. Hebrajskie *pesach* oznaczało w historii zbawienia przejście anioła śmierci przez Egipt, który uśmiercił wszystko, co pierworodne. Ominął on

⁸¹ J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, cz. 2, W. Szymona (tł.), Kielce 2011, s. 229.

⁸² Benedykt XVI, *Katecheza podczas audiencji ogólnej* (08.02.2012), <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x1356/katecheza-benedykta-xvi-wygloszona-podczas-audiencji-ogolnej-lutego-r/> (10.12.2012).

⁸³ *Łośp*, nr 57.

⁸⁴ Zob. A. Nocent, *The Liturgical Year: Volume Three*, The Order of St. Benedict 1977, s. 63, za: M. Koza, *Obnażenie ołtarza*, <http://www.liturgia.pl/artykuly/Obnazenie-oltarza.html> (15.12.2012).

domy izraelskie, ponieważ były naznaczone krwią baranka. Dzięki ingerencji *Tego, Który Jest*, możliwe było przejście, pascha, Izraelitów z egipskiej ziemi zniewolenia do Ziemi Obiecanej. Było to właściwie przejście ze śmierci do życia, bo Izraelici w Egipcie byli skazani na śmierć przez niewolniczą pracę i przez to, że każdy chłopiec po urodzeniu miał być zabity. Naród skazany na wyniszczenie został uratowany przez Boga. Izraelici wychodząc z Egiptu zapamiętali, że w tę noc była pełnia księżyca. Toteż w przyszłości, gdy następowała wiosenna pełnia księżyca obchodzili święta paschalne. Ten dzień był dla nich pamiątką zbawczej ingerencji *Tego, Który Jest*. On też pouczył o świętowaniu tej pamiątki (Wj 12,4).

Ewangelіści Mateusz i Łukasz podali, że *w pierwszy dzień Przaśników przystąpili do Jezusa uczniowie i zapytali Go: «Gdzie chcesz, żebyśmy Ci przygotowali spożywanie Paschy?» On odrzekł: «Idźcie do miasta, do znanego nam człowieka, i powiedzcie mu: Nauczyciel mówi: Czas mój jest bliski; u ciebie urządzam Paschę z moimi uczniami». Uczniowie uczynili tak, jak im polecił Jezus, i przygotowali Paschę. Z nastaniem wieczoru zajął miejsce u stołu razem z dwunastu uczniami* (Mt 26,17-20; Łk 22,7-14).

Wieczór pierwszego dnia Przaśników, w którym w świątyni były zabijane baranki paschalne, był wigilią paschy żydowskiej. Zgodnie z chronologią synoptyków był to czwartek, 14 nisan. W tym czasie było bardzo wielu pielgrzymów w Jerozolimie. Oni wszyscy, także Jezus ze swymi uczniami, spotykali się przy stole wieczerzy paschalnej. W nocy z czwartku na piątek, zgodnie z terminologią synoptyków, Jezus został pojmany i zaprowadzony przed Sanhedryn, a w piątkowy poranek Piłat skazał Go na śmierć. *O trzeciej godzinie* (9) Jezus został ukrzyżowany (Mk 15,25). Śmierć Jego nastąpiła o godzinie dziewiątej (15) (Mk 15,33-37). *Już pod wieczór, ponieważ było Przygotowanie, czyli dzień przed szabatem, przyszedł Józef z Arymatei, szanowany członek Rady, który wyczekiwał królestwa Bożego. Śmiało udał się do Piłata i poprosił o ciało Jezusa* (Mk 15,42-43). Pogrzeb musiał się zakończyć przed zachodem słońca, bo po nim zaczynał się szabat. Sobota była dniem spoczynania Jezusa w grobie. Jego zmartwychwstanie nastąpiło rankiem *w pierwszy dzień tygodnia, w niedzielę*⁸⁵. Marek ewangelista napisał, że dwa dni przed Świętem Przaśników arcykapłani i uczeni w Piśmie, chcąc zabić Jezusa, szukali sposobu pojmania Go podstępem: *Tylko nie w święto, żeby nie było wzburzenia między ludem* (14,2). Według chronologii synoptyków ukrzyżowanie Jezusa miało miejsce w samym dniu świątecznym.

Ewangelista Jan, opisując ostatnią wieczerzę Jezusa z uczniami, zauważył, że żydowscy zwierzchnicy prowadzący Jezusa przed sąd Piłata nie weszli do pretorium, *aby się nie skalać i móc spożyć Paschę* (J 18,28). Ta zaś rozpoczynała się z nastaniem wieczoru. Proces Jezusa toczył się więc przed wieczerzą paschalną. Wykonanie wyroku śmierci nastąpiło

⁸⁵ Zob. J. Ratzinger – Benedykt XVI, dz. cyt., s. 119.

nie w samo święto, lecz w przeddzień paschy, w dniu *przygotowania*. Pascha trwała w tym roku od piątkowego wieczoru do wieczoru sobotniego⁸⁶.

Analiza chronologii wydarzeń, tak uważał Benedykt XVI, wskazuje wyraźnie, że synoptycy podkreślali paschalny charakter ostatniej wieczerzy Jezusa z uczniami. Ukazywali go w kontekście bliskiej śmierci wcielonego Syna Bożego. Jezus wiedział, że już nie będzie mógł spożywać paschy. *Gorąco pragnąłem spożyć tę Paschę z wami, zanim będę cierpiał. Albowiem powiadam wam: Nie będę już jej spożywać, aż się spełni w królestwie Bożym* (Łk 22,15-16). Jezus zaprosił swoich uczniów na ostatnią wieczerzę. Ta nie była dokładnym spełnieniem żydowskiej wieczerzy sederowej, czyli odbywającej się według określonego porządku. Była ucztą pożegnalną, podczas której On stał się prawdziwym Barankiem. Dał swoje Ciało, które będzie wydane, i swoją Krew, która będzie wylana, do spożycia. Tak ustanowił własną paschę⁸⁷.

Spotkanie Jezusa z Dwunastoma, jeśli nie było ucztą paschalną spożywaną zgodnie z obrzędowymi przepisami judaizmu, to w ostatniej wieczerzy bardzo wyraźnie został ukazany jej związek z Jego śmiercią i zmartwychwstaniem. Ostatnia wieczerza była paschą Jezusa. Benedykt XVI zauważył, że Jezus ją celebrował jako żywą pamiątkę wydarzeń, które miały się wkrótce dokonać w wymiarze historycznym. Nie dokonał więc obrzędowej paschy żydowskiej. Gdy nadeszła jej godzina, On już skonał. Podczas ostatniej wieczerzy oddał On siebie uczniom. W ten sposób celebrował z nimi swoją paschę. Ostatnia wieczerza Jezusa nie była tylko zapowiedzią Jego krzyża i zmartwychwstania, lecz ich sakramentalnym uobecnieniem. Była prawdziwą paschą Słowa Wcielonego⁸⁸.

Eucharystia ustanowiona podczas ostatniej wieczerzy jest sakramentem oddania się Chrystusa Ojcu za zbawienie ludzkości, ale także oddania się ludziom dla zbawienia konkretnego człowieka. Celebrowana w wielkoczwartkowy wieczór nie była kontynuacją starotestamentalnej uczy paschalnej, ale celebracją paschy Słowa Wcielonego. Wcielony Logos jest Barankiem Bożym, który gładzi grzechy świata. Wydarzenie wielkoczwartkowe to godzina Jego ofiarnej miłości, godzina Jego przejścia z tego świata do Ojca. To przejście było przeniknięte Jego bezinteresowną i wielkoduszną, bo zbawczą, miłością do ludzi aż do końca, do śmierci na krzyżu (J 13,1). Jej wyrazem był m.in. fakt nazwania apostołów przyjaciółmi, także umycie im nóg. Wyrazem tej miłości było również zobowiązanie ich

⁸⁶ Tamże, s. 120. Czwartek: Ostatnia Wieczerza Jezusa z uczniami; piątek: wigilia świąt paschalnych, proces Jezusa i wykonanie wyroku śmierci; sobota: spoczynek w grobie; niedziela: zmartwychwstanie. Według chronologii Jana, Jezus umarł w tym samym czasie, kiedy w świątyni zabijano baranki paschalne. Umarł jako prawdziwy Baranek, którego figurą były baranki paschy żydowskiej.

⁸⁷ Tamże, s. 126.

⁸⁸ Tamże, s. 127.

do praktykowania czynnej miłości wobec innych ludzi, na Jego wzór. *Dałem wam bowiem przykład, abyście i wy tak czynili, jak Ja wam uczyniłem* (J 13,15).

Wydarzenie wielkoczwartkowe, choć zaowocowało stałą obecnością Chrystusa pośród swoich uczniów, było także widowiskiem dramatu. Godzina wieczernika była godziną zdrady. Diabeł nakłonił serce Judasza Iskarioty, aby wydał Jezusa Jego przeciwnikom. Chrystus zdemaskował zdrajcę, który za trzydzieści srebrników Go sprzedał. Przynaglił go do działania: *Co chcesz uczynić, czyń prędzej!* (J 13,27). Nie ukrył się jednak, aby uniknąć skutków tej zdrady. On je przyjął z całą świadomością i w sposób absolutnie wolny. Judasz skutecznie swój plan tej właśnie nocy (J 13,30).

3.2. *Wieczernik eucharystyczny*

W wieczniku podczas ostatniej wieczerzy Jezus ustanowił Eucharystię, czyli sakramentalny obrzęd swej śmierci, która dokonała się w piątek na Golgocie i dopełniła chwalebny zmartwychwstaniem w niedzielę. O tym wydarzeniu mówią synoptycy oraz św. Paweł Apostoł. Ewangelista Marek (14,22) świadczy, że Jezus wypowiedział nad chlebem słowa: *Bierzcie, to jest Ciało moje*. Podobnie świadczy Mateusz (26,26) dodając: *Bierzcie i jedzcie, to jest Ciało moje*. U Pawła czytamy: *To jest Ciało moje za was* (1 Kor 11,24), a Łukasz uzupełnia ich sens dodając: *To jest Ciało moje, które za was będzie wydane* (22,19). Ewangelista Łukasz i Apostoł Narodów zapisali polecenie Jezusa dotyczące sprawowania obrzędu, który ustanowił: *To czyńcie na moją pamiątkę*.

Słowa wypowiedziane przez Jezusa nad kielichem u Marka brzmią: *To jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana* (14,24). Mateusz dodał: *Pijcie z niego wszyscy ... na odpuszczenie grzechów* (26,28). W relacji Pawła Jezus powiedział: *Kielich ten jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej. Czyńcie to, ile razy pić będziecie, na moją pamiątkę* (1 Kor 11,25). Podobne sformułowanie wybrzmiewa u Łukasza ewangelisty: *Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana* (22,20). Tak Jezus wskazał na swoją osobową obecność pod postaciami chleba i wina oraz że Jego Ciało i Krew są pokarmem i napojem.

Podczas ostatniej wieczerzy z uczniami Jezus już oddał swoje życie. Był bowiem gotowy stać się ofiarą przebłagalną za grzechy świata. Nazajutrz, w piątek, dokonała się Jego gwałtowna śmierć. Jego prześladowcy przybili Go do krzyża. On zaś ten brutalny akt przemienił w akt samooddania za innych i dla wszystkich. Jezus dobrowolnie oddał swoje życie, by je odzyskać w zmartwychwstaniu. Oddając swoje życie wiedział, że odbierze je w inny, nowy sposób. W akcie oddania się w ręce grzeszników, którzy zrobili z Nim to, co chcieli, było już zawarte zmartwychwstanie wcielonemu Syna Bożego. On ukazał się trzeciego dnia po śmierci na Golgocie jako zwycięski Pan, Kyrios.

Jezus podczas ostatniej wieczerzy już złożył swe życie w ofierze za zbawienie grzeszników, by życiem Bożym obdarzyć wszystkich odkupionych. Eucharystia stała się sakramentem Wcielonego Logosu. On stał się obumierającym ziarnem pszenicznym. Jego śmierć spowodowała eksplozję życia⁸⁹.

W historii zbawienia pojawiła się obietnica Sługi Jahwe, który obarczy się grzechami ludzi i dokona ich zbawienia (Iz 53,12). Stanie się to mocą *nowego przymierza*, które zostanie wypisane w ludzkie serca (Jr 31,33). Zostanie ono oparte na zastępczym posłuszeństwie Sługi Pańskiego. Jego posłuszeństwo Bogu dosięgnie najgłębszych korzeni człowieczeństwa, naznaczonego nieposłuszeństwem. Sługa Pański *obarczył się naszym cierpieniem, on dźwigał nasze boleści, a my uznaliśmy go za skazańca, chłostanego przez Boga i zdeptanego. Lecz on był przebity za nasze grzechy, zdruzgotany za nasze winy. Spadła nań chłosta zbawienna dla nas, a w jego ranach jest nasze uzdrowienie* (Iz 53,4-5).

Tym sługą jest wcielony Syn Boży. On zawarł przymierze we Krwi swojej z całą ludzkością. Jego posłuszeństwo polegało m.in. na tym, że będąc bezgranicznie posłuszny swemu Ojcu wziął na siebie całe nieposłuszeństwo ludzkie. On przyjął śmierć, aby uwolnić ludzi od śmierci i grzechów, dając im życie w obfitości, czyli życie Boże (J 10,10). On jest wierny⁹⁰.

Posłuszeństwo Jezusa, w którym cierpiał Syn Boży, skutecznie przeciwstawiło się fałom zła przelewającego się przez świat. Jest ono nieskończenie większe niż ciągle rosnąca masa zła (Rz 5,16-20). Krew zwierząt ofiarnych w Starym Przymierzu nie mogła dokonać skutecznej ekspiacji i pojednać grzesznych ludzi z Bogiem. Była znakiem nadziei i oczekiwania na zbawiające posłuszeństwo Mesjasza. Te nadzieje i oczekiwania spełnił Wcielony Logos, wypowiadając w wieczerniku nad kielichem słowa: *Kielich ten jest Nowym Przymierzem we Krwi mojej*. Moc tego przymierza, którego istotę stanowi dar Słowa Wcielonego z siebie dla zbawienia ludzkości, przemienia zło ludzkości i jej niewierność w bezwarunkową Jego wierność. Udział ludzi w ciele i krwi Chrystusa oznacza, że On ich miłuje i wstawia się za nimi u Ojca w niebie (Hbr 7,25). Chrystus, szanując wolę człowieka, wziął na siebie wszystkie skutki nowego przymierza. W sakramentach świętych, zwłaszcza w Eucharystii, przyjmuje grzeszników do liczby tych *wielu*, za których Jego Krew została wylana⁹¹.

⁸⁹ Tamże, s. 143.

⁹⁰ Zob. Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja *Dominus Iesus* o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła (06.08.2000), http://www.nonpossumus.pl/encykliki/KNW/dominus_iesus/ (20.03.2013)

⁹¹ J. Ratzinger – Benedykt XVI, dz. cyt., s. 146.

3.3. Kapłański wymiar Wielkiego Czwartku

Eucharystia jest główną i centralną racją sakramentalnego kapłaństwa. Sakrament święceń został ustanowiony przez Chrystusa, Arcykapłana nowego przymierza, w momencie ustanowienia przez Niego Eucharystii⁹². Wraz ze śmiercią Słowa Wcielonego ustąpiła ostatecznie lewicka linia kapłańska Starego Prawa. *Zasłona przybytku rozdarła się przez środek* (Łk 23,45). Skończyła się potrzeba składania Bogu krwawych ofiar ze zwierząt i różnych ofiar niekrwawych, jak chlebów pokładnych, kadzidła czy oliwy. Kapłani w Starym Przymierzu uczestniczyli przede wszystkim w kulcie obłacyjnym. Zabijali baranki ofiarne na terenie świątyni, w pobliżu ołtarza całopalenia. Teraz już nie muszą tego czynić. Ich czynności nie mają sensu, ponieważ wcielony Syn Boży stał się skuteczną ofiarą za zbawienie świata. Dotychczasowe ofiary kultu świątynnego Starego Przymierza zapowiadały jako figury Jego krzyżową ofiarę⁹³.

Chrystus jest prawdziwym Barankiem ofiarnym, ale także jedynym i wiecznym Kapłanem nowego przymierza. On zechciał, aby w Jego kapłaństwie mieli udział wszyscy odkupieni. Włącza ich w swoje kapłaństwo przez sakrament chrztu. Tak uzdalnia ochrzczonych do świadomego, czynnego i pełnego uczestnictwa w sakramentalnym życiu Kościoła. Niektórym z ochrzczonych, których sam powołuje, daje udział w swoim kapłaństwie przez specjalny sakrament święceń. Ta forma udziału w kapłaństwie Chrystusa, na stopniu episkopatu i prezbiteratu, jest uzdolnieniem do celebrowania Eucharystii, także udzielania sakramentu bierzmowania i pokuty, również sakramentu namaszczenia chorych oraz sprawowania sakramentu święceń.

Wieczerza, którą spożył Jezus w wieczerniku ze swymi uczniami, była żywą pamiętką ofiary, którą On miał wkrótce złożyć na krzyżu. On *jako prawdziwy i wieczny Kapłan, ustanawiając obrzęd wiekuistej Ofiary, pierwszy się Tobie [Ojczy] oddał w zbawczej Ofierze i nam polecił ją składać na swoją pamiętkę*⁹⁴. Chrystus już w wieczerniku stał się ofiarą za zbawienie świata. Jego krwawa ofiara krzyżowa, rozjaśniona blaskiem zmartwychwstania, została na sposób sakramentu czasowo uprzedzona w wieczerniku. Wtedy Jezus posłużył się znakami chleba i wina, by utrwalić swoją Osobę i czyny zbawcze z Golgoty i poranka wielkanocnego, oraz umożliwić ich celebrowanie, aż On powtórnie przyjdzie.

W wieczerniku eucharystycznym Jezus dał apostołom polecenie: *To czyńcie na moją pamiętkę*. Uczestnicy kapłaństwa sakramentalnego działają *«in persona Christi»*. A to *znaczy więcej niż w imieniu czy w zastępstwie Chrystusa*. *«In persona» to znaczy: w swoistym*

⁹² Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (17.04.2003), Poznań 2003, nr 31.

⁹³ S. Łach, *Rozwój ofiar w religii starotestamentowej*, Poznań 1970.

⁹⁴ *Pierwsza prefacja o Najświętszej Eucharystii*, w: MR, s. 63*.

sakramentalnym utożsamieniu się z prawdziwym i wiecznym Kapłanem, który sam tylko Jeden jest prawdziwym i prawowitym Podmiotem i Sprawcą tej swojej Ofiary - i przez nikogo właściwie nie może być w jej spełnianiu wyręczony⁹⁵. Sakramentalne utożsamienie wyświęconego szafarza Eucharystii z Chrystusem uwidacznia się szczególnie w momencie konsekracji. Wtedy wyświęcony kapłan wypowiada nad chlebem i winem słowa Chrystusa: *To jest Ciało moje, to jest Krew moja*. Te materialne dary, przez przeistoczenie, stają się skutecznymi znakami Ciała i Krwi paschalnego Kyriosa⁹⁶.

Uczestnikami kapłaństwa służebnego, zwanego także hierarchicznym, są z woli Chrystusa biskupi i prezbiterzy. Oni są uzdolnieni do wykonywania funkcji kapłańskiej, właściwej Głowie Kościoła. Nie są jednak właścicielami, którzy mogą dowolnie dysponować tekstem liturgicznym i całym najświętszym obrzędem jako swoją własnością i nadawać mu kształt osobisty i dowolny. *Może to się czasem wydawać bardziej efektowne, może nawet bardziej odpowiadać subiektywnej pobożności, jednakże obiektywnie jest zawsze zdradą tej jedności, która się w tym Sakramencie jedności nade wszystko winna wyrażać*⁹⁷.

3.4. Kapłaństwo wiernych w liturgii Wielkiego Czwartku

Lud odkupiony, który przy stole wieczernika reprezentowali apostołowie, jest z woli Odkupiciela człowiekiem ludem kapłańskim⁹⁸. Chrzt jest fundamentem ich kapłaństwa. Ochrzczeni jako zgromadzenie liturgiczne są celebrazem Eucharystii. Zabronione jest sprawowanie liturgii wielkoczwartkowej bez udziału ludu⁹⁹. Tak od wieków Kościół ukazywał Eucharystię jako sakrament jedności¹⁰⁰. Wierni w tym dniu przyjmują paschalnego Chrystusa tylko podczas celebracji mszalnej. Chorym zaś można zanieść Komunię św. o każdej porze dnia¹⁰¹.

Kapłaństwo wiernych polega na ożywianiu w ochrzczonych tych dążeń, które były w Jezusie Chrystusie. *On to istniejąc w postaci Bożej, nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem, lecz ogołocił samego siebie, przyjąwszy postać sługi, stając się podobnym do ludzi. A w zewnętrznej postaci uznany za człowieka, uniżył samego siebie, stając się posłusznym aż do śmierci – i to śmierci krzyżowej* (Flp 2,5-8). Szczytem kapłaństwa wiernych jest współofiara z Chrystusem ku uczczeniu Ojca niebieskiego w miłości Parakleta. *Nie*

⁹⁵ Jan Paweł II, List na Wielki Czwartek *Tajemnica i kult Eucharystii* (24.02.1980), Watykan 1980, nr 8.

⁹⁶ Zob. A. Świderkówna, *Na moją pamiątkę*, „Znak” (1996) t. 48, z. 489, s. 90-91.

⁹⁷ Jan Paweł II, List na Wielki Czwartek. *Tajemnica i kult Eucharystii* (24.02.1980), Rzym 1980, nr 12.

⁹⁸ A. Nowicki, *Ostatnia Wieczerza, Eucharystia, Kościół*, Wrocław 1996, s. 17.

⁹⁹ MR, s. 126.

¹⁰⁰ S. Sirboni, *Wielki Tydzień*, Kraków 2002, s. 81.

¹⁰¹ MR, s. 126.

oddawajcie też członków waszych jako broni nieprawości na służbę grzechowi, ale oddajcie się na służbę Bogu, jak ci, którzy ze śmierci przeszli do życia, i członki wasze oddajcie jako broń sprawiedliwości na służbę Bogu (Rz 6,13).

Sposobem realizacji kapłaństwa wiernych podczas celebracji mszalnej jest m.in. pełnienie funkcji liturgicznych¹⁰². Wierni świeccy mogą wykonywać te posługi liturgiczne, które nie wymagają święceń. Podczas celebracji Eucharystii w Wielki Czwartek swoje funkcje spełniają ministranci (OWMR 120). Świeccy, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, mogą pełnić posługę lektora¹⁰³. Na stałe lektorem może być ustanowiony świecki mężczyzna¹⁰⁴. Lektor jest proklamatores orędzia zbawienia. On podczas celebracji Eucharystii pełni swoją posługę z ambony¹⁰⁵. Odczytuje z lekcjonarza teksty biblijne, z wyjątkiem Ewangelii. Po odczytaniu perykopy, gdy ogłasza: *Oto słowo Boże*, nie unosi lekcjonarza, a tym bardziej nie ukazuje go wiernym¹⁰⁶.

Funkcję liturgiczną wykonuje kantor¹⁰⁷. On albo dyrygent chóru ma podtrzymywać śpiew całego ludu i nim kierować (OWMR 104). Do jego zadań w Wielki Czwartek należy dobór i przygotowanie śpiewów oraz kierowanie śpiewem wiernych¹⁰⁸.

Psalm responsoryjny śpiewa psalterzysta. Jest to tekst natchniony i stanowi formę proklamacji słowa Bożego (KL 33). Psalterzysta wykonuje ten psalm indywidualnie z ambony. Nie jest właściwe powierzanie tego śpiewu scholi albo chórowi¹⁰⁹. Psalmu responsoryjnego nie wolno też zastępować jakąś pieśnią lub innymi tekstami niebiblijnymi. Psalterzystą może być zarówno mężczyzna, jak i kobieta (OWMR 57).

Wierni świeccy są członkami scholi i chóru. Te zespoły wykonują m.in. śpiew poprzedzający proklamację Ewangelii, włączając całe zgromadzenie¹¹⁰. Świecki uczestnik liturgii może podczas Mszy Wieczerzy Pańskiej odczytać wezwania modlitwy wiernych. Czyni to

¹⁰² K. Matwiejuk, *Liturgiczna posługa wiernych świeckich*, „Anamnesis” 51 (2007), s. 82-89.

¹⁰³ Z. Janiec, *Konieczność formacji lektora do posługi w liturgii*, „Anamnesis” 40 (2005), s. 117-125.

¹⁰⁴ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja w sprawie udzielania posługi lektora i akolity świeckim mężczyznom* (2.10.2007), <http://www.duszpasterski.pl/990,11.html>. (23.11.2011), nr 5. Lektor może także: nieść księgę Ewangelii w procesji wejścia, gdy nie ma diakona, odczytać antyfonę na wejście i na komunię, jeśli nie ma śpiewu wiernych. On może wykonywać śpiew psalmu, gdy nie ma psalterzysty, podawać intencje modlitwy powszechnej, kierować uczestnictwem wiernych, podając potrzebne wyjaśnienia i zachęty, przygotowywać komentarze do odczytania przez komentatora (OWMR 101, 148-152).

¹⁰⁵ A. J. Znak, *Fundamentalne rzeczywistości liturgii*, Oleśnica 1992, s. 184.

¹⁰⁶ Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania po ogłoszeniu nowego wydania «Ogólnego wprowadzenia do mszału rzymskiego»* (9.03.2005), nr 12, „Anamnesis” 42 (2005), s. 25-34.

¹⁰⁷ P. Wiśniewski, *Kantor – animator śpiewu w zgromadzeniu liturgicznym*, „Anamnesis” 48 (2007), s. 87-93.

¹⁰⁸ I. Pawlak *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, Lublin 2001, s.231-239.

¹⁰⁹ J. Ścibor, *Schola*, w: F. Blachnicki (red.), *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań 1967, s. 182.

¹¹⁰ Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania po ogłoszeniu nowego wydania...*, dz. cyt., nr 15.

po stosownej zachęcie przewodniczącego celebracji. Ten zaś wygłasza ją z miejsca przewodniczenia (OWMR 71). Wygłaszający wezwania można je podać z ambony lub z innego odpowiedniego miejsca. Ma ich być przynajmniej cztery, a najwyżej sześć¹¹¹. Winny być zwięzłe i poprawne teologicznie oraz pod względem językowym i uwzględniać intencje za Kościół, za rządzących, za zbawienie całego świata, także za doświadczanych trudnościami i za miejscową wspólnotę (OWMR 70). Modlitwę wiernych kończy przewodniczący celebracji stosowną oracją konkluzyjną (OWMR 108).

Funkcją liturgiczną jest posługa komentatora. On w Wielki Czwartek wprowadza wiernych w liturgię objaśnieniami oraz pouczeniami i przygotowuje ich do lepszego jej zrozumienia¹¹². Uwagi podawane przez komentatora powinny być starannie przygotowane, zwięzłe i jasne. Podczas pełnienia swej funkcji komentator stoi poza amboną, w odpowiednim do tego miejscu, mając przed sobą wiernych (OWMR 105).

Świeccy uczestnicy celebracji mszalnej mogą pełnić funkcję ceremoniarza (OWMR 106). Zakrystian zaś starannie przygotowuje księgi liturgiczne, szaty i wszystkie inne przedmioty konieczne do celebracji Mszy św. (OWMR 105a). Służba ładu podczas celebracji wielkoczwartkowej troszczy się o porządek w kościele (OWMR 68b).

Wierni świeccy mogą uczestniczyć w obrzędzie przygotowania darów ofiarnych. Jeśli oprócz chleba i wina niesie się dary na potrzeby biednych lub kościoła, wówczas należy je nieść na początku procesji. Na końcu idą osoby niosące chleb i wino. Dary materialne dla potrzebujących składa się w odpowiednim miejscu obok stołu eucharystycznego (OWMR 73). Świeccy uczestnicy liturgii mszalnej winni też zbierać dary pieniężne *na tacę*. Ta czynność powinna być spełniona w ramach obrzędu przygotowania darów¹¹³.

W udzielaniu Komunii wiernym pomaga nadzwyczajny szafarz. Tę posługę na stałe, jako akolici, mogą pełnić mężczyźni w wieku od 25 do 65 lat¹¹⁴. Biskup diecezjalny może upoważnić także siostry zakonne i niewiasty życia konsekrowanego do posługi nadzwyczajnego szafarza Komunii¹¹⁵. W nadzwyczajnych sytuacjach przewodniczący celebracji

¹¹¹ Tamże, nr 26.

¹¹² Konferencja Episkopatu Polski, *Przepisy wykonawcze do instrukcji Kongregacji ds. Sakramentów i Kultu Bożego «Inaestimabile donum» z 3 IV 1980*, nr I, w: Cz. Krakowiak, L. Adamowicz (red.), *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski 1966-1993*, Lublin 1994, s. 45-46; zob. *Ceremoniał wspólnoty parafialnej*, red. S. Szczepaniec, Kraków 2002, nr 193.

¹¹³ Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania po ogłoszeniu nowego wydania...*, dz. cyt., nr 29.

¹¹⁴ Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja w sprawie udzielania posługi lektora i akolity świeckim mężczyznom*, dz. cyt.

¹¹⁵ Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania odnośnie do nadzwyczajnych szafarzy Komunii św.* (09.03.2006), nr 1, <http://www.rdkkana.rzeszow.opoka.org.pl/NSKS/StronaNSKS/html/Dokumenty/InstrukcjaEP.html> (25.01.2012).

może ustanowić doraźnie, *ad casum*, nadzwyczajnego szafarza Komunii św.¹¹⁶.

Zakończenie

Wielki Czwartek jest dniem upamiętniającym ustanowienie Eucharystii. Posiada także charakter adoracyjny, który jest wyeksponowany zwłaszcza w procesji przeniesienia Najświętszego Sakramentu do ołtarza przechowania i adoracji Jezusa eucharystycznego. Adorację odprawia się przed tabernakulum. W czasie jej trwania można czytać fragmenty Ewangelii według świętego Jana, zwłaszcza rozdziały od 13 do 17. Uroczysta adoracja Chrystusa obecnego w Najświętszym Sakramencie może trwać do północy. Po północy nie może mieć już uroczystego charakteru, ponieważ rozpoczął się dzień Męki Pańskiej¹¹⁷.

Streszczenie

Artykuł dotyczy świętowania paschy Chrystusa w liturgii wielkoczwartkowej. Od IV wieku Wielki Czwartek należy do Triduum Paschalnego. W tym dniu Chrystus ustanowił Eucharystię, która jest sakramentalnym obrzędem Jego zbawczej ofiary. On pod postaciami chleba i wina zawarł wielkopiątkowy dramat z Golgoty i rezurekcyjną radość poranka niedzielnego. W Wielki Czwartek jest sprawowana Msza Wieczerzy Pańskiej jako dziękczynienie za dar Najświętszej Eucharystii. Wierni przyjmują Komunię Świętą. Po zakończonej liturgii pozostają na adoracji Najświętszego Sakramentu.

Wielki Czwartek przypomina o Chrystusowym przykazaniu miłości i zachęca do jego praktykowania. Umycie nóg uczniom przez Chrystusa wskazuje na sposób praktykowania miłości bliźniego. Ma się to dokonywać w postawie bezinteresownej służby.

Wielki Czwartek jest także dniem kapłańskim. Chrystus ustanowił sakramentalne kapłaństwo, by była sprawowana Eucharystia, aż On przyjdzie. W swoje kapłaństwo włączył także wszystkich ochrzczonych, uzdalniając ich w ten sposób do korzystania z sakramentów świętych i uczestnictwa w czynnościach liturgicznych w sposób świadomy, czynny i pełny.

Summary

Holy Thursday – The beginning of Triduum Sacrum

The article concerns the celebration of the Passover of Christ in a Holy Thursday liturgy. From the 4th century, Holy Thursday belongs to the Paschal Triduum. On this day, Christ established an Eucharist, which is a sacramental ceremony of his saving victim. He under the characters of bread and wine concluded a Good Friday drama from Golgotha

¹¹⁶ MR, s. (6). Po zakończeniu śpiewu „Baranku Boży”, przewodniczący celebracji udziela błogosławieństwa odpowiednio przygotowanemu uczestnikowi celebracji mszalnej: „Niech Bóg cię błogosławi, abys godnie rozdawał swoim braciom i siostram Ciało Chrystusa”. Zainteresowany odpowiada: „Amen”.

¹¹⁷ Tamże, nr 56.

and the resurrection joy of the Sunday morning. On Holy Thursday, the Mass of the Lord's Supper is celebrated as a thanksgiving for the Gift of the Sacred Eucharist. The faithful accept Holy Communion. After completing the liturgy, they remain adoration of the Blessed Sacrament.

Holy Thursday reminds us of Christ's commandment of love and encourages us to practise it. Washing the apostles' legs by Christ points to the way of practising the love of our neighbor. This is to do in the attitude of unselfish service. Holy Thursday is also a priestly day. Jesus Christ established the sacramental priesthood that the Eucharist was exercised until He comes. In his priesthood He also included all baptised, including their way to use sacraments and participation in liturgical activities in a conscious manner, active and full.

Bibliografia:

Benedykt XVI, (2012). *Katecheza podczas audiencji ogólnej* (08.02.2012). Pobrano z: <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x1356/katecheza-benedykta-xvi-wygloszona-podczas-audiencji-ogolnej-lutego-r/> (10.12.2012).

Bergamini, A. (2003). *Chrystus świętem Kościoła, Rok liturgiczny, Historia, celebrowanie, teologia, duchowość, duszpasterstwo*, K. Kubis (tł). Kraków: „Bratni Zew”.

Bouyer, L. (1973). *Mysterium paschalne*. Kraków: Znak.

Caeremoniale Episcoporum Clementis VIII Primum nunc denovo Innocentii Papae X, (1651). Rome, Typis Reu, Camerae Apostolicae, II 22, 3.

Cantalamesa, R. (2004). *Eucharystia nasze uświęcenie. Tajemnica Wieczery Pańskiej*, A. J. Zebik (tł). Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.

Ceremoniał wspólnoty parafialnej, (2002). S. Szczepaniec (red.). Kraków.

Czerwik, S. Siemieniec, T. (2000). *Msza krzyżma – wątki teologiczno-pastoralne. Anamnesis* 25, 43-52.

Danielski, W. (1976). *Ciemnica*. W: F. Gryglewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 468-469. Lublin; KUL.

Dominikański Ośrodek Liturgiczny, *Nabożeństwo czterdziestogodzinne*. Pobrano z: <http://sanctus.pl/index.php?doc=133&podgrupa=187> (23.05.2015).

Drączkowski, F. (1985). *Rewaloryzacja idei postów w nauczaniu Ojców Kościoła*, W: W. Słomka (red.), *Asceza odczłowieczenie czy uczyłowieczenie? Homo meditans* III (125-136). Lublin: KUL.

Ecclesiastica officia, Gebräuchebuch der Zisterzienser aus dem 12. Jahrhundert, (2003). W: *Quellen und Studien zur Zisterzienserliteratur*, Band VII. Langwaden: Bernardus-Verlag.

- Eckmann, A. (1988). Liturgia i teologia chrztu św. Augustyna w Mediolanie. *Vox Patrum* 8, z. 14, 101-118.
- Erdmann, W. (2004). *Die Reichenau im Bodensee, Geschichte und Kunst*. Königstein i. Ts.
- Eteria, (1970). Pielgrzymka do miejsc świętych, W. Szoldrski (tł.), *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* 6, 160-241.
- Fischer-Wollpert, R. (1996). *Leksykon papieży*. Kraków: Znak.
- Goglin, J. L. (1998). *Nędzarze w średniowiecznej Europie*. Warszawa: Wyd. „Volumen”.
- Gołaski, W. *Ciemne jutrznie podczas Triduum*. Pobrano z: <http://www.liturgia.pl/artykuly/Ciemne-jutrznie-podczas-Triduum.html> (12.01.2013).
- Itinerarium Egeriae, Textus: Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio*, (1908). (Ed.) W. Heraeus, Heidelberg, 35,1. Pobrano z: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Egeria/ege_it00.html (20.12.2012).
- Iwazkiewicz, P. (1996). *Do Ziemi Świętej, Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Jamiołkowski, S. (1873-1933). Mandatum, W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 13. Warszawa.
- Jan Paweł II, (1980). List na Wielki Czwartek *Tajemnica i kult Eucharystii* (24.02.1980). Watykan.
- Jan Paweł II, (1998). List apostolski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli (31.05.1998). Watykan.
- Jan Paweł II, (2003). Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (17.04.2003). Poznań: Pallottinum.
- Janiec, Z. (2005). Konieczność formacji lektora do posługi w liturgii. *Anamnesis* 40, 117-125.
- Justyn, (1975). *Apologia*, za: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, (98-99). Warszawa.
- Kalendarz gregoriański*. Pobrano z: <http://www.math.edu.pl/kalendarz-gregorianski> (07.04.2013).
- Kalendarz, WIEM, darmowa encyklopedia*. Pobrano z: [http:// portal.wiedzy.onet.pl/4033,,,kalendarz,haslo.html](http://portal.wiedzy.onet.pl/4033,,,kalendarz,haslo.html) (28.12.2012).
- Konferencja Episkopatu Polski, (1978). *Instrukcja liturgiczno-duszpasterska o pogrzebie i modlitwach za zmarłych* (5.05.1978). https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kk-bids/pogrzeb1_05051978.html (25.04.2013). (25.04.2013).
- Konferencja Episkopatu Polski, (1980). *Przepisy wykonawcze do instrukcji Kongregacji ds. Sakramentów i Kultu Bożego «Inaestimabile donum» z 3 IV 1980, nr I, (45-46)*. W: Cz. Krakowiak, L. Adamowicz (red), *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski*

1966-1993. Lublin: *Lubelskie Wydawnictwo Archidiecezjalne*.

Konferencja Episkopatu Polski, (2005). Wskazania po ogłoszeniu nowego wydania «Ogólnego wprowadzenia do mszału rzymskiego» (9.03.2005). *Anamnesis* 42, 25-34.

Konferencja Episkopatu Polski, (2006). *Wskazania odnośnie do nadzwyczajnych szafarzy Komunii św.* (09.03.2006), nr 1. Pobrano z: http://www.rdkkana.rzeszow.opoka.org.pl/NSKS/StronaNSKS/html/Dokumenty/Instrukcja_EP.html (25.01.2012).

Konferencja Episkopatu Polski, (2007). *Instrukcja w sprawie udzielania posługi lektora i akolity świeckim mężczyznom* (2.10.2007). Pobrano z: <http://www.duszpasterski.pl/990,11.html> (23.11.2011).

Kongregacja Kultu Bożego, (1988). *List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu świąt paschalnych* (16.01.1988).

Kongregacja Nauki Wiary, (2000). Deklaracja *Dominus Iesus* o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła (06.08.2000). Pobrano z: http://www.nonpossumus.pl/encykliki/KNW/dominus_iesus/ (20.03.2013)

Kowalewski, M. (1960). *Ciemnica*. W: *Mały słownik teologiczny* (77). Poznań – Warszawa – Lublin.

Koza, M. *Obnażenie ołtarza*. Pobrano z: <http://www.liturgia.pl/artykuly/Obnazenie-oltarza.html> (15.12.2012).

Krzych, B. K. J. *Caeremoniale episcoporum*. Pobrano z: <http://www.nowyruchliturgiczny.pl/2009/06/z-kart-historii-caeremoniale.html> (20.01.2013).

Krzystek, A. (2000). *Generalna reforma liturgiczna papieża Piusa XII, zamierzenia i realizacja*. Szczecin: Ottonianum.

Kunzler, M. (1999). *Liturgia Kościoła*, t. 10, L.N. Balter (tł.). Poznań; Pallottinum.

Łach, S. (1970). *Rozwój ofiar w religii starotestamentowej*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

Małaczyński, F. (1958). *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*. Warszawa: Wyd. Loretanek-Benedyktyniek.

Małaczyński, F. (1958). Nowe księgi liturgiczne na Wielki Tydzień. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 11, 172-173.

Matuszewski, A. (2003). Rok liturgiczny w świetle «Itinerarium Egeriae». *Anamnesis* 37, 44.

Matwiejuk, K. (2007). Liturgiczna posługa wiernych świeckich, *Anamnesis* 51, 82-89.

Matwiejuk, K. (2015). *Triduum paschalne. Trzy noce Chrystusa zdradzonego i ukrzyżowanego, który zmartwychwstał*. Siedlce; Unitas.

Meliton, (1984). *Homilia paschalna*, W: *Liturgia Godzin*, t. 2, (354-355). Poznań: Pallottinum.

- Missale Romanum*, (1962). Editio typica. Editione anastatica e Introduzione a cura di Manlio Sodi-Alessandro Toniolo. Libreria editrice Vaticana.
- Monti, J. (1993). *The Week of Salvation: History and Traditions of Holy Week*. Our Sunday Visitor Publishing Division.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*, (1986). wyd. I. Poznań: Pallottinum.
- Mszal rzymski z dodaniem nabożeństw nieszpornych*, (1932). O. G. Lefebvre(opr.). Bruges.
- Nadolski, B. (1989). *Liturgika*, t. 1. *Liturgika fundamentalna*. Poznań: Pallottinum.
- Nadolski, B. (1991). *Liturgika*, t. 2. *Liturgia i czas*. Poznań: Pallottinum.
- Nadolski, B. (2002). *Najważniejsze Dni*. Kraków: WAM.
- Nadolski, B. (2005). *Msza Święta*. Kraków: WAM.
- Nadolski, B. (2006). *Leksykon liturgii*. Poznań: Pallottinum.
- Naumowicz, J. (2007). Pierwszy opis święta Narodzenia Jezusa, Relacja Egerii. *Warszawskie Studia Teologiczne XX/1/*, 145-154.
- Nocent, A. (1977). *The Liturgical Year: Volume Three, The Order of St. Benedict*.
- Nowicki, A. (1996). *Ostatnia Wieczerza, Eucharystia, Kościół*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.
- Nowowiejski, A. J. (1931). *Ceremoniał parafialny, Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Wyd. 7. Warszawa: Bracia Detrychowic.
- Ordo hebdomadae sanctae instauratus /30.11.1955/*, (1956). Editio typica. Typis polyglottiis Vaticanis.
- Oświadczenie powszechnego Soboru Watykańskiego II w sprawie reformy kalendarza*, (2002). W: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje (77)*. Poznań: Pallottinum.
- Padberg, M. (2009). *Sztuka i architektura – Paryż*. Ożarów Mazowiecki: Wyd. Olesiejuk Sp. z o.o.
- Papieska Msza Wieczerzy Pańskiej u niepełnosprawnych*, (2014). Pobrano z: http://pl.radiovaticana.va/news/2014/04/17/papieska_msza_wieczery_pa%C5%84skiej_u_niepe%C5%82nosprawnych/pol-791846 (17.04.2014).
- Papież umył nogi*, (2015). Pobrano z: <http://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/aktualnosci-papieskie/art,2894,papiez-umyl-nogi-12-osobom-w-rzymskim-wiezieniu.html> (03.04.2015).
- Pawlak, I. (2001). *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*. Lublin: Polihymnia.
- Pikus, T. (1981). Próba rekonstrukcji itinerarium Egerii w oparciu o dzieło Piotra Diakona «De locis sancti». *Meander* 10, 495-507.

Pius XII, (1953). Konstytucja apostolska *Christus Dominus*, Norma VI, (6.01.1953).
Pobrano z: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/konstytucje/christus_dominus_06011953.html (12.04.2013).

Prawdota, B. (J. M. Bocheński) (1931). *O liturgii dominikańskiej*. Lwów.

Ratzinger J. – Benedykt XVI, (2011). *Jezus z Nazaretu*, cz. 2, W. Szymona (tł.). Kielce: Jedność.

Sarna, N., Shanks, H. (2007). *Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście*, W: H. Shanks (red.), W. Chrostowski (tł.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian (80-84)*. Warszawa: Vocatio.

Sirboni, S. (2002). *Wielki Tydzień*. Kraków.

Sobór Nicejski I, (325). (2005). W: A. Baron, H. Pietras (red.), *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski. Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325-787)*, t. 1, (21-61). Kraków.

Sroka, J. (1997/98). Wymowa teologiczno-liturgiczna okresów Wielkiego Postu i paschalnego. *Anamnesis* 13, 83-88.

Starowieyski, M. (1978). *Itinerarium Egeriae. Meander 2*, 93-145.

Starowieyski, M. (1979). *Bibliographia Egeriana. Augustianum* 19 (2), 298-318.

Stone, D. *Data Wielkanocy*. Pobrano z: <http://www.voxdomini.com.pl/stow/pldates.html> (02.01.2014).

Ścibor, J. (1967). *Schola*. W: F. Blachnicki (red.), *Wprowadzenie do liturgii*. Poznań-Warszawa-Lublin.

Świderkówna, A. (1996). Na moją pamiątkę. *Znak* (996), t. 48, z. 489, 90-96.

Święta Kongregacja Obrzędów, (1955). Instrukcja o należytych odprawianiu Odnowionego porządku Wielkiego Tygodnia (16.11.1955). *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 8 nr 4-5, 233-239.

Święta Kongregacja Obrzędów, (1956). Deklaracja odnośnie do czynności liturgicznych podczas Wielkiego Tygodnia (15.03.1956). *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 9, nr 4-6, 302-306.

Święta Kongregacja Obrzędów, (1957). Wyjaśnienia w sprawie obrzędów Wielkiego Tygodnia, nr 3, Reskrypt N. O. 101-956 z 23 lipca 1956 r. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 10, nr 1, 57-60.

Święta Kongregacja Obrzędów, (1958). Dekret «Maxima redemptionis nostrae misteria» o odnowieniu porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia (16.11.1955). *Kronika Diecezji Włocławskiej* 41 (52), nr 3, 65-69.

Święta Kongregacja Obrzędów, (1958). Zarządzenia i wyjaśnienia do odnowionego porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia (01.02.1957), III, 8. *Kronika Diecezji*

Włocławskiej 41 [52], nr 4, 103-104.

The Jewish calendar. Pobrano z: <http://www.webexhibits.org/calendars/calendar-jewish.html> (22.11.2012).

The Pilgrimage of S. Silvia of Aquitania to the Holy Places /Circ. 385 A.D./, (1896). J. H. Bernard (tł.), *Thursday before Easter*. London.

Tokarski, J. (1958). Pielgrzymka Eterii, Wielki Tydzień w Jerozolimie. *Sodalis Marianus* 3, 17-21.

Wielki Czwartek papieża Franciszka. Pobrano z: <http://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek/art,6,umycie-nog-znakiem-gotowosci-by-sluzyc-msza-sw-wieczery-panskiej.html=1> (08.04.2013).

Wiśniewski, P. (2004). Dzieje wielkoczwartkowego obrzędu mandatum. *Liturgia Sacra* 10, nr 1, 75-93.

Wiśniewski, P. (2007). Kantor – animator śpiewu w zgromadzeniu liturgicznym. *Anamnesis* 48, 87-93.

Znak, A. J. (1992). *Fundamentalne rzeczywistości liturgii*. Oleśnica: Signum.

Znak, A. J., Burghardt, T. (1991). *Wielkie święte Triduum Paschy*. W: A. J. Znak, *Rok liturgiczny* (65-90). Wrocław.